รายงานการวิจัยเรื่อง

การศึกษาคุณค่าและมูลค่าของสมุนไพรพื้นบ้าน ต่อการพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพร และเศรษฐกิจชุมชน

ภายใต้โครงการเสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็ง
ของชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองภูมิปัญญาไทย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิชิต เปานิล
คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

สนับสนุนโดย
สำนักการแพทย์พื้นบ้านไทย
กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข

ที่ปรึกษา

นายแพทย์สมยศ เจริญศักดิ์
นายแพทย์ลือชา วนรัตน์
นายแพทย์ประพจน์ เภตรากาศ

ผู้เขียน

วิชิต เปานิล

บรรณาธิการบริหาร

เสาวณีย์ กุลสมบูรณ์

คณะบรรณาธิการ

พจีกาญจน์ จิระเสถียรพงศ์
พ.ท.หญิง สุวิไล วงศ์ธีระสุต
อรจิรา ทองสุกมาก
ภราดร สามสูงเนิน
อรพินท์ ครุฑจับนาค

จัดพิมพ์โดย

สำนักการแพทย์พื้นบ้านไทย
กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
กระทรวงสาธารณสุข 0-2591-7808
Website : http // www.dtam.moph.go.th

พิมพ์ครั้งแรก กันยายน 2551

พิมพ์ที่ สำนักงานกิจการโรงพิมพ์ องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์

ข้อมูลทางบรรณานุกรม หอสมุดแห่งชาติ
วิชิต เปานิล
การศึกษาคุณค่าและมูลค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อการพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพร
และเศรษฐกิจชุมชน
กรุงเทพฯ : สำนักงานกิจการโรงพิมพ์ องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์
60 หน้า
1. วัตถุดิบ 2. สมุนไพร 3. เครื่องยาไทย 4. ภูมิปัญญาสุขภาพ
ISBN : 978-974-362-636-4

คำนำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ได้ดำเนินงานโครงการเสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองภูมิปัญญาไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2550 โดยได้ออกแบบงานเป็นโครงการระยะกลางอย่างน้อย 3 ปี (พ.ศ. 2550 - 2552) ด้วยกระบวนการงานวิจัยท้องถิ่น (Community - based Action Research) และกำหนดการทำงานเป็นงานเชิงยุทธศาสตร์ 4 ด้านคือ

1. การศึกษาและการจัดการความรู้
2. การขับเคลื่อนและการปฏิบัติการทางสังคม
3. การสื่อสารสาธารณะ
4. การพัฒนานโยบาย กฎหมายและระเบียบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ปีงบประมาณ 2550 - 2551 เป็นการศึกษาและจัดการความรู้ ใน 2 ส่วน ได้แก่

1. การศึกษาและจัดการความรู้ ที่เกี่ยวข้อง 4 ด้านคือ
   - ชุดความรู้เรื่อง “องค์ความรู้ของหมอยาพื้นบ้าน ระบบคิดและแบบแผนการใช้สมุนไพรพื้นบ้านเชื่อมโยงกับป่าและแหล่งสมุนไพรพื้นบ้าน”
   - ชุดความรู้เรื่อง “คุณค่าและมูลค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อการพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพรและเศรษฐกิจชุมชน”
   - ชุดความรู้เรื่อง “ความเคลื่อนไหวของกระแสโลกาภิวัตน์และความหลากหลายทางชีวภาพ”
   - ชุดความรู้เรื่อง “บทเรียน-ประสบการณ์ของภาคประชาสังคม/ชุมชนในการดูแลจัดการฐานทรัพยากร”

2. การขับเคลื่อนการปฏิบัติการในพื้นที่ในลักษณะงานวิจัยปฏิบัติการเพื่อท้องถิ่นในพื้นที่ 6 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดสุรินทร์ กาฬสินธุ์ นครสวรรค์ ตรัง พัทลุง และจันทบุรี เพื่อให้ได้ชุดความรู้และบทเรียนเกี่ยวกับกระบวนการเสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองภูมิปัญญาไทย

งานวิชาการจัดการความรู้ทั้ง 4 ด้าน กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือ 4 เล่ม หนังสือนี้เป็นหนึ่งในสี่เล่มที่คณะผู้จัดทำได้จัดพิมพ์เผยแพร่ชุดความรู้พื้นฐานที่สำคัญและจำเป็นในการตรวจสอบสภาพความรู้สำคัญ 4 ประเด็น ที่จะสามารถทำให้เข้าใจและเชื่อมโยงการทำงานในเรื่องนี้หลายมิติในภาพกว้างกับแนวทางการขับเคลื่อนงานปฏิบัติการในระดับพื้นที่ โดยมีชุดแนวทางการปฏิบัติการและเครื่องมือสำหรับชุมชนในการทำงานระยะยาวทั้งในเชิงการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาชุมชนท้องถิ่นเพื่อการคุ้มครองภูมิปัญญาไทยและการพัฒนาต่อยอดเชิงวิชาการในประเด็นที่เกี่ยวข้องในวงกว้างต่อไป

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ใคร่ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วิชิต เปานิล ที่ได้กรุณาช่วยศึกษาวิจัยจนเป็นชุดเอกสารวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่องาน ขอขอบคุณ ผู้ทรงคุณวุฒิ เครือข่ายพื้นที่และชุมชนผู้ปฏิบัติที่เกี่ยวข้องที่ได้กรุณาให้ข้อมูลและถ่ายทอดประสบการณ์การทำงานในงานวิชาการชิ้นนี้

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก หวังเป็นอย่างยิ่งว่าผู้อ่านคงจะได้รับประโยชน์จากการศึกษางานวิชาการนี้ สำหรับการพัฒนางานการแพทย์แผนไทยและการแพทย์พื้นบ้านต่อไปในอนาคต

นายแพทย์ลือชา วนรัตน์
อธิบดีกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

คำนำผู้เขียน

รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาคุณค่าและมูลค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อการพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพรและเศรษฐกิจชุมชน เป็นผลการศึกษาภายใต้โครงการเสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองภูมิปัญญาไทย โดยกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก งานชิ้นนี้มีเป้าหมายเพื่อทบทวนและสังเคราะห์มูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อเศรษฐกิจชุมชน และการผลิตในอุตสาหกรรมยาในท้องถิ่น รวมทั้งจัดทำแนวปฏิบัติการและเครื่องมือแบบง่าย สำหรับชุมชนใช้เก็บรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากแหล่งธรรมชาติเพื่อการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติอย่างยั่งยืน แม้ข้อมูลที่ศึกษามีค่อนข้างจำกัด แต่ผู้วิจัยหวังว่าจะใช้เป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการฟื้นฟูและพัฒนาแหล่งวัตถุดิบสมุนไพรจากธรรมชาติก่อนที่ปัญหาจะลุกลามมากขึ้น

ขอขอบคุณกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข ที่กรุณาสนับสนุนงบประมาณการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ขอขอบคุณ คุณเสาวณีย์ กุลสมบูรณ์ ที่กรุณาให้ข้อมูล เอกสาร และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์ ขอบคุณในความกรุณาของ พ.ท. หญิง สุวิไล วงศ์ธีระสุต ที่คอยให้กำลังใจและช่วยติดต่อประสานงานจนงานสำเร็จลงได้ด้วยดี รวมทั้งเจ้าหน้าที่ของสำนักการแพทย์พื้นบ้านไทยทุกท่าน และที่สำคัญที่สุดคือกลุ่มผู้รู้ผู้มีประสบการณ์เกี่ยวกับวัตถุดิบสมุนไพรทุกท่านที่กรุณาสละเวลาให้สัมภาษณ์พูดคุยอย่างเต็มที่ทุกท่าน หากมีข้อผิดพลาดหรือบกพร่องประการใดผู้วิจัยขอน้อมรับคำแนะนำ และขออภัยมา ณ โอกาสนี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิชิต เปานิล

การศึกษาคุณค่าและมูลค่าของสมุนไพรพื้นบ้าน
ต่อการพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพรและเศรษฐกิจชุมชน
โดย ผศ.ดร. วิชิต เปานิล
ภาควิชาเภสัชพฤกษศาสตร์ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

การศึกษานี้จัดทำขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ทบทวนและสังเคราะห์มูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อเศรษฐกิจชุมชน 2) เพื่อทบทวนและวิเคราะห์มูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อเศรษฐกิจในประเทศแถบภูมิภาคป่าเขตร้อน 3) เพื่อทบทวนและวิเคราะห์มูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อการพัฒนาระบบการผลิตในอุตสาหกรรมยาในท้องถิ่น และ 4) เพื่อจัดทำแนวปฏิบัติการและเครื่องมือแบบง่าย สำหรับชุมชนในการเก็บรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงเส้นทางการจำหน่าย

ดำเนินการโดยศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องทั้งในและต่างประเทศ เพื่อแสดงให้เห็นภาพมูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อเศรษฐกิจชุมชนทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ ร่วมกับการทบทวนเอกสารและสัมภาษณ์ผู้รู้/ผู้เชี่ยวชาญ ที่มีประสบการณ์ทำงานเกี่ยวกับสมุนไพรในชุมชน เพื่อศึกษาและวิเคราะห์มูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อการพัฒนาระบบการผลิตในอุตสาหกรรมยาในท้องถิ่น และต่อเศรษฐกิจชุมชน งานภาคสนามเก็บข้อมูลระหว่างเดือนตุลาคม 2550 ถึงกุมภาพันธ์ 2551 โดยสัมภาษณ์เก็บข้อมูลการเก็บหาหรือปลูกพืชสมุนไพรขายจากชาวบ้านในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ ลำปาง และเชียงใหม่ เก็บข้อมูลการซื้อสมุนไพรจากชาวบ้านเพื่อส่งเข้าสู่ระบบตลาดเครื่องยาไทยหรือส่งให้ผู้ผลิตจากกลุ่มวิสาหกิจชุมชนระดับตำบลในจังหวัดมหาสารคาม และเชียงใหม่ สัมภาษณ์ผู้จัดหาสมุนไพรส่งให้ร้านขายเครื่องยาไทยย่านจักรวรรดิ ประชุมกลุ่มผู้ประกอบการขายเครื่องยาไทยย่านจักรวรรดิและเก็บข้อมูลจากผู้ผลิตยาสมุนไพรระดับชุมชนที่ตำบลแม่มอกจังหวัดลำปาง ในระดับโรงงานผลิตขนาดใหญ่ขึ้นที่โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร จังหวัดปราจีนบุรี โรงพยาบาลอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และโรงงานผลิตยาโพธิ์พิศาล กรุงเทพมหานคร

ผลการศึกษาพบว่า งานศึกษาวิจัยมูลค่าผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุงไม่ว่างานของประเทศไทยหรือต่างประเทศมีอยู่ไม่มากนัก อยู่ระหว่างการพัฒนาเทคนิคและวิธีการศึกษาเพื่อให้ได้รับการยอมรับนำไปใช้ให้มีแนวทางเดียวกัน ผลการศึกษาที่พบเหล่านี้มีความแตกต่างกันมากจนไม่สามารถนำผลมาเปรียบเทียบกันได้ เนื่องจากแตกต่างกันในระเบียบวิธีการศึกษา ตั้งแต่คำนิยามของ ‘ของป่า’ ที่มีขอบเขตแตกต่างกัน ใช้วิธีการรวบรวมข้อมูลที่แตกต่างกัน มีทั้งการลงไปเก็บข้อมูลเองตลอดช่วงเวลาศึกษา การสุ่มลงบางช่วง การสัมภาษณ์ การดูจากบันทึกต่างๆ การให้ชาวบ้านบันทึกข้อมูลเอง ซึ่งล้วนทำให้ผลการศึกษาแตกต่างกันได้ นอกจากนี้การคำนวณราคาจำหน่าย ‘ของป่า’ ก็มีความต่างกันว่าจะใช้ราคา ณ ที่ใด จะคิดค่าแรงงาน ค่าเสียเวลาในการเก็บของป่าอย่างไร ประกอบกับความ

แตกต่างกันในพื้นที่ป่าซึ่งมีพืชมีสภาพนิเวศวิทยาที่แตกต่างกัน ทำให้ผลการศึกษาที่ออกมามีความแตกต่างกันมาก ซึ่งจากการทบทวนข้อมูลพบว่าชาวบ้านในพื้นที่ศึกษามีรายได้จาก 'ของป่า' ตั้งแต่ครัวเรือนละ 0.12[1] ถึง 4,696[2] เหรียญสหรัฐต่อปี ด้วยความแตกต่างดังกล่าวทำให้ไม่สามารถนำผลการศึกษาแต่ละชิ้นมาเปรียบเทียบกันได้

การศึกษาเรื่องการใช้ประโยชน์จาก 'ของป่า' ในประเทศไทยมีปัญหาไม่ต่างจากที่พบในงานของต่างประเทศมากนัก กล่าวคือยังใช้ระเบียบวิธีศึกษาที่แตกต่างกัน และยังมีการศึกษาไม่มากนัก ส่วนที่มีอยู่เป็นการศึกษาการใช้ประโยชน์จากของป่ามากกว่าการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในป่า งานเหล่านี้มีข้อจำกัดอยู่มากบางชิ้นตั้งใจจะศึกษามูลค่าของพืชสมุนไพรที่เก็บจากป่าด้วย แต่เมื่อศึกษาไปพบว่ามีมูลค่าน้อยมากจนไม่สามารถนำมาแสดงในรายงานการศึกษาได้[3] หรืองานบางชิ้น[4] ระบุว่าเป็นมูลค่าสมุนไพรจากป่า แต่ชื่อสมุนไพรที่ปรากฏในรายงานการศึกษาส่วนใหญ่กลับเป็นสมุนไพรที่ได้จากการปลูก เช่น ตะไคร้หอม ว่านหางจระเข้ ฟ้าทะลายโจร หญ้าหนวดแมว เป็นต้น ทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาการศึกษาในด้านนี้ต่อไปในอนาคต

ในด้านวัตถุดิบสมุนไพรในตลาดเครื่องยาไทย กลุ่มผู้ขายเครื่องยาไทยย่านจักรวรรดิประเมินว่ามากกว่าครึ่งของวัตถุดิบสมุนไพรไทยในตลาดได้จากแหล่งธรรมชาติ มีมูลค่าประมาณ 500 ล้านบาทต่อปี แม้ในภาพรวมยังคงสามารถหาสมุนไพรป้อนเข้าสู่ตลาดได้อย่างต่อเนื่อง แต่ก็พบว่ามีสมุนไพรบางชนิดที่เริ่มไม่สามารถหาได้อีกแล้วจากธรรมชาติ บางชนิดหาได้ยาก บางชนิดขาดแคลนในบางฤดูกาล นอกจากนี้วัตถุดิบสมุนไพรส่วนใหญ่สกปรก และคุณภาพไม่สม่ำเสมอขาดการตรวจสอบมาตรฐานที่เชื่อถือได้

ในส่วนระบบการจัดหาสมุนไพรป้อนเข้าสู่ตลาดมีหลายรูปแบบ ส่วนน้อยที่ชาวบ้านจะหาสมุนไพรในป่ากันเองแล้วนำส่งขายสู่ตลาดซึ่งมักเป็นร้านขายยาไทยในพื้นที่ ส่วนใหญ่จะมีชาวบ้านที่ทำหน้าที่คนกลาง (ยี่ปั๊ว) รวบรวมสมุนไพรจากชาวบ้านทั่วไปที่เก็บสมุนไพรจากป่าและหาจากธรรมชาติ แล้วนำเข้ามาจำหน่ายให้ร้านขายเครื่องยา หรือคนกลาง (ซาปั๊ว) ซึ่งทำหน้าที่รับซื้อจัดเก็บสมุนไพรเข้าโกดังแล้วนำออกมาขายต่อให้กับร้านขายเครื่องยาหรือโรงงานผลิตยาอีกทอดหนึ่ง คนกลุ่มนี้ยังทำหน้าที่ติดต่อกับเกษตรกรบางส่วนให้ปลูกหรือเก็บหาสมุนไพรบางชนิดมาจำหน่ายเข้าตลาดเครื่องยาด้วย

ในส่วนของการใช้สมุนไพรจากธรรมชาติในชุมชน พบว่าส่วนใหญ่เป็นการเก็บหาเพื่อใช้รักษาการเจ็บป่วยโดยชาวบ้านและหมอพื้นบ้าน การเก็บเพื่อขายเป็นยาสมุนไพรมีน้อยมาก ในทุกพื้นที่

---

1 Godoy, R., Brokaw, N, and Wilkie, D. (1995) The effect of income on the extraction of non-timber tropical forest products: model, hypotheses, and preliminary findings from the Samu Indians of Nigaragua. Human Ecology 23: 29-52.

2 Melnyk, M. and Bell, N. (1996)The direct-use values of tropical moist forest foods: the Huottuja (Piarao) Amerindians of Venezuela. Ambio 25: 468-72.

3 ยงยุทธ ก้อนจันทร์เทศ (๒๕๕๐) การประเมินมูลค่าผลผลิตประมงและผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่เนื้อไม้จากป่าบุ่งป่าทามพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง จ.นครพนม. วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (เทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม) มหาวิทยาลัยมหิดล.

4 ไกรสร วิริยะ (๒๕๔๓) การพิจารณาหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทางเศรษฐสังคมกับการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน ของราษฎรบ้านสวนพลู ต.ทัพหลวง อ.บ้านไร่ จ.อุทัยธานี วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (วนศาสตร์) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศึกษาพบว่าบางครั้งมีผู้มาว่าจ้างให้เก็บพืชหรือส่วนของพืชไปขายให้กับตัวแทนในหมู่บ้าน โดยไม่รู้เลยว่าเขาจะนำพืชนั้นไปใช้เป็นสมุนไพรหรือไม่ หรือใช้ประโยชน์อะไร การเก็บหาสมุนไพรที่พบทั่วไปในป่า เช่น บอระเพ็ด หรือรางจืด เพื่อนำออกไปขายนั้น แทบไม่พบเลยในพื้นที่ศึกษา แต่อาจมีคนจากต่างพื้นที่ลักลอบเข้ามาเก็บ รูปแบบใหม่ที่มีการพัฒนาชุมชนเก็บสมุนไพรจากป่ามาขาย คือการรวมตัวกันเก็บสมุนไพรบางชนิดจากป่าอย่างอนุรักษ์เพื่อนำมาแปรรูปอย่างมีคุณภาพและส่งขายให้กับผู้ผลิตโดยตรง ซึ่งส่วนใหญ่กลุ่มเหล่านี้ต้องได้รับการสนับสนุนจากนักพัฒนา นักวิชาการ หรือผู้ผลิตบางรายที่สนใจงานพัฒนาชุมชน เช่น โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เป็นต้น

ในส่วนของผู้ผลิตหากเป็นการผลิตเล็กๆ ในระดับชุมชนที่ได้รับคำแนะนำจากนักวิชาการ จะมีการบริหารจัดการเพื่อปลูกหรือเก็บหาสมุนไพรในพื้นที่ป่าสาธารณะมาป้อนกระบวนการผลิตของชุมชนอย่างอนุรักษ์และยั่งยืน การผลิตในระดับที่ใหญ่ขึ้นหากเป็นโรงพยาบาลของรัฐที่สนใจการพัฒนาชุมชนก็จะส่งเสริมให้กลุ่มชาวบ้านจัดหาสมุนไพรคุณภาพดีและดูแลอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หรือหากเป็นสมุนไพรปลูกก็จะสนับสนุนให้ปลูกโดยใช้เกษตรอินทรีย์ แล้วนำมาส่งขายให้โรงพยาบาล แต่ถ้าเป็นผู้ผลิตทั่วไปจะใช้วิธีการสั่งซื้อวัตถุดิบผ่านร้านขายเครื่องยาไทยหรือร้านซาปั๊วที่กล่าวถึงข้างต้น โดยจะคัดเลือกยาที่มีคุณภาพตามศักยภาพของโรงงาน

การแก้ปัญหาความขาดแคลนวัตถุดิบสมุนไพรไทยในปัจจุบันยังไม่มีการจัดการอย่างเป็นระบบ ส่วนใหญ่เป็นไปตามกลไกตลาดโดยกลุ่มผู้จัดหาสมุนไพร (ยี่ปั๊ว และซาปั๊ว) พยายามหาวัตถุดิบจากแหล่งใหม่ๆ ซึ่งรวมถึงการนำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้าน หรือสั่งซื้อจากต่างประเทศโดยเฉพาะจากประเทศจีน แล้วนำมาขายให้ผู้ผลิตทดลองใช้ แนวทางการพัฒนาที่ต้องทำอย่างเร่งด่วนคือ การตั้งหน่วยงานที่รับผิดชอบในการพัฒนาและจัดทำมาตรฐานวัตถุดิบสมุนไพรขึ้น แล้วเร่งจัดทำฐานข้อมูลเพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการพัฒนา ควรพัฒนาชุมชนให้มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สมุนไพรที่มีในธรรมชาติ ให้รู้จักนำมาใช้ประโยชน์สร้างรายได้ให้กับครอบครัวและชุมชนของตนได้อย่างยั่งยืนด้วย จุดเริ่มต้นที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการจัดทำฐานข้อมูลการใช้สมุนไพรและประโยชน์อื่นๆ จากป่าและพื้นที่สาธารณะ ที่อาจมอบหมายให้องค์การบริหารส่วนท้องถิ่นดำเนินการเพื่อประเมินศักยภาพของทรัพยากรในพื้นที่ตนเอง การศึกษาชิ้นนี้ได้เสนอแบบเก็บข้อมูลในลักษณะต่างๆ 4 แบบ เพื่อใช้เป็นแนวทางการเก็บข้อมูลในชุมชนไว้ด้วย

บทคัดย่อ

ชื่อโครงการ : การศึกษาคุณค่าและมูลค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อการพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพรและเศรษฐกิจชุมชน

ผู้วิจัย : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วิชิต เปานิล คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
โทร. 0 2644 8696

ทุนอุดหนุนการวิจัย : โครงการเสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองภูมิปัญญาไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข

ระยะเวลาทำการวิจัย : ตั้งแต่ 21 มิถุนายน 2550 ถึง 25 กุมภาพันธ์ 2551

การศึกษานี้จัดทำขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทบทวนและสังเคราะห์มูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านต่อเศรษฐกิจชุมชน และการผลิตในระดับอุตสาหกรรมยาในท้องถิ่น รวมทั้งจัดทำแนวปฏิบัติการและเครื่องมือแบบง่าย สำหรับชุมชนใช้เก็บรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากแหล่งธรรมชาติ รวบรวมข้อมูลจากเอกสาร และสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งชาวบ้านผู้เก็บสมุนไพรจากธรรมชาติขาย ผู้รวบรวมสมุนไพรจากชาวบ้านมาจำหน่าย ผู้รับซื้อและจัดส่งสมุนไพรให้ร้านขายเครื่องยา เจ้าของร้านขายเครื่องยาไทย ผู้ผลิตสมุนไพรทั้งในระดับชุมชน โรงพยาบาล และโรงงานผลิตยาสมุนไพร ผลการศึกษาพบว่างานที่ศึกษามูลค่าของผลผลิตจากป่าไม่ว่าในประเทศไทยหรือต่างประเทศยังอยู่ในระหว่างการพัฒนาเทคนิค วิธีการศึกษาแตกต่างกันมากจนไม่สามารถนำผลมาเปรียบเทียบกันได้ การศึกษาที่เจาะลงถึงมูลค่าสมุนไพรที่ได้จากป่ามีน้อยและยังมีข้อจำกัดอยู่มาก ในด้านวัตถุดิบสมุนไพรในตลาดเครื่องยาไทยพบว่ามากกว่าครึ่งได้มาจากแหล่งธรรมชาติ มีมูลค่าประมาณ 500 ล้านบาทต่อปี แม้ในภาพรวมยังคงสามารถหาสมุนไพรป้อนเข้าสู่ตลาดได้อย่างต่อเนื่อง แต่ก็พบว่ามีสมุนไพรบางชนิดที่เริ่มไม่สามารถหาได้อีกแล้วจากธรรมชาติ บางชนิดหาได้ยาก บางชนิดขาดในบางฤดูกาล นอกจากนี้วัตถุดิบสมุนไพรส่วนใหญ่สกปรก และคุณภาพไม่สม่ำเสมอขาดการตรวจสอบมาตรฐานที่เชื่อถือได้ การแก้ปัญหาความขาดแคลนส่วนใหญ่ทำโดยนำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้านหรือสั่งซื้อจากต่างประเทศ การดำเนินการเพื่อพัฒนาคุณภาพและแก้ปัญหาการขาดแคลนสมุนไพรจากธรรมชาติยังไม่มีการทำอย่างเป็นระบบ แนวทางการพัฒนาที่ต้องทำอย่างเร่งด่วนคือการตั้งหน่วยงานที่รับผิดชอบในการพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพร และการจัดทำฐานข้อมูลเพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการพัฒนาต่อไป

คำสำคัญ : วัตถุดิบ, สมุนไพร, เครื่องยาไทย, ภูมิปัญญาสุขภาพ

สารบัญ

คำนำกรมฯ [1]
คำนำผู้เขียน [3]
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร [4]
บทคัดย่อ [7]
บทที่ 1 บทนำและวิธีการศึกษา 1
1.1 บทนำ 1
1.2 วิธีและเครื่องมือที่ใช้ศึกษา 2

บทที่ 2 คุณค่าของป่าและการประเมินมูลค่าของผลผลิตจากป่า 3
2.1 ผลผลิตจากธรรมชาติและคุณค่าของป่า 3
2.2 การคำนวณมูลค่าของผลผลิตจากป่าที่นอกเหนือจากไม้ซุง 4
2.3 มูลค่าของผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุง: การศึกษาในต่างประเทศ 6
2.4 มูลค่าของผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุง: การศึกษาในประเทศไทย 7
2.5. มูลค่าของสมุนไพรจากการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์จากป่า 9
2.6. ปัญหาและแนวทางการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์ของสมุนไพรจากป่า 9
2.7 แนวปฏิบัติสำหรับชุมชนในการรวบรวมชนิด ปริมาณ
และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากธรรมชาติ 11
2.7.1 ความหมายของคำที่ใช้ 11
2.7.2 เครื่องมือเก็บรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากธรรมชาติ 11
2.7.3 วิธีดำเนินการเก็บข้อมูล 11
2.7.4 การกระจายแบบบันทึกข้อมูล 12
2.7.5 วิธีการบันทึกข้อมูลในแบบบันทึกประจำวัน 13
2.7.6 การใช้ประโยชน์จากข้อมูลในแบบบันทึก 19

บทที่ 3 สถานการณ์การเก็บหาและใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ 20
3.1 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองผ่านตลาดเครื่องยาไทย 20
3.2 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองผ่านผู้ป้อนวัตถุดิบเข้าสู่ตลาดสมุนไพร 23
3.3 ซาปั๊ว: ผู้รักษาสมดุลราคาและวัตถุดิบสมุนไพร 26
3.4 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองของผู้ใช้วัตถุดิบสมุนไพร 29
3.4.1 การจัดหาวัตถุดิบสมุนไพรและผลิตยาของชาวแม่มอก 29
3.4.2 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติของโรงพยาบาล 30
3.4.3 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติของห้างโพธิ์พิศาลโอสถ 32
3.5 สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองของชุมชนและชาวบ้านที่เก็บหาสมุนไพร 33

บทที่ 4 บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติ **36**

4.1 คุณค่าของสมุนไพรจากธรรมชาติ 36

4.1.1 คุณค่าที่มีต่อสุขภาพของผู้คน 37

4.1.2 คุณค่าที่มีต่อวิถีชีวิตของคนยากจน 37

4.1.3 คุณค่าที่มีต่อสภาวะแวดล้อม 38

4.1.4 คุณค่าที่มีต่อความมั่นคงของชุมชน 38

4.1.5 คุณค่าที่มีต่อความมั่นคงของอุตสาหกรรมการผลิตสมุนไพรไทย 38

4.1.6 คุณค่าที่มีในฐานะมรดกทางภูมิปัญญาสำหรับอนาคต 38

4.2 อุปสรรคของการใช้สมุนไพรจากธรรมชาติและการปลูกเป็นพืชเศรษฐกิจ 39

4.3 ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติ โดยชุมชน 40

4.3.1 ระบบบริหารจัดการเพื่อการพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพร 40

4.3.2 การพัฒนาฐานข้อมูลวัตถุดิบสมุนไพร 41

4.3.3 การพัฒนาแหล่งวัตถุดิบสมุนไพร 42

4.3.4 การจัดระบบการรับซื้อวัตถุดิบและการแปรรูปเบื้องต้น 43

4.3.5 การจัดระบบการจำหน่ายวัตถุดิบสมุนไพร 43

4.3.6 การให้ความรู้กับประชาชนเรื่องวัตถุดิบและการแปรรูปเบื้องต้น 44

4.4 บทสรุป คุณค่าและมูลค่าสมุนไพรเพื่อพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพร และเศรษฐกิจชุมชน 44

เอกสารอ้างอิง **46**

ประวัติและผลงานวิชาการ **47**

บทที่ 1 บทนำและวิธีการศึกษา

1.1 บทนำ

พืชสมุนไพรเป็นทรัพยากรอันทรงคุณค่าที่เป็นผลพวงจากการสร้างสรรค์ของธรรมชาติร่วมกับการเรียนรู้ทดลองและสืบทอดต่อกันมาของบรรพบุรุษ จนเกิดเป็นองค์ความรู้สมุนไพรพื้นบ้านที่ช่วยแก้ปัญหาสุขภาพให้กับคนในพื้นที่ต่างๆ มาช้านาน โดยเฉพาะบริเวณป่าเขตร้อนที่เต็มไปด้วยความหลากหลายของพรรณไม้ อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์อันแนบแน่นให้ความเคารพต่อกันระหว่างมนุษย์กับพืชพันธุ์ธรรมชาติในอดีตที่ตั้งอยู่บนฐานวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สืบเนื่องมายาวนานนั้น เมื่อประมาณหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมาได้รับผลกระทบอย่างมากจากอุดมการณ์ใหม่ในการพัฒนา ที่ตั้งอยู่บนทัศนะการมองความจริงแบบวิทยาศาสตร์ซึ่งให้ความสำคัญกับมิติทางกายภาพสนใจแต่วัตถุที่จับต้องสัมผัสได้ ยึดหลักการพัฒนาที่ให้ความสำคัญอย่างมากกับมิติทางกายภาพ ขยายการเติบโตทางเศรษฐกิจด้วยการกระตุ้นให้เกิดการบริโภคอย่างไม่สิ้นสุด ละเลยมิติทางวัฒนธรรมที่เป็นเรื่องของความเชื่อ จารีตประเพณี และอารมณ์ความรู้สึกของผู้คน ส่งผลให้คุณค่าและความหมายของป่าไม้และพืชพันธุ์ที่เคยเป็นเสมือนผู้ใหญ่ที่มีอำนาจและมีบุญคุณที่คอยให้ความช่วยเหลือจุนเจือมนุษย์ในการดำรงชีวิต ถูกตีค่าเป็นเพียงทรัพยากรหรือต้นทุนที่ไร้จิตวิญญาณรอคอยให้มนุษย์ตัดโค่นนำมาใช้บำรุงบำเรอเพื่อการบริโภคอย่างไม่เคยถึงจุดอิ่มตัว ส่งผลให้พืชพันธุ์จำนวนมากถูกตัดฟันทำลายจนร่อยหรอหรือถึงกับสูญพันธุ์ไป พื้นที่ป่าจำนวนมหาศาลถูกเปิดออกเป็นพื้นที่ทำแปลงเพาะปลูกขนาดใหญ่เพียงเพราะเห็นว่าให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจมากกว่า โดยไม่คำนึงถึงความสูญเสียในมิติทางสังคมและวัฒนธรรมที่ตามมา

วิธีการสำคัญอย่างหนึ่งในกระแสของการต่อสู้เพื่อการอนุรักษ์ป่าและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ต่างๆ ของโลก คือการพยายามแสดงให้เห็นถึงรายละเอียดของคุณค่าและมูลค่าที่คนได้รับจากป่า ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของไม้หรือผลผลิตอื่นๆ ที่ได้มาจากป่านอกเหนือจากไม้ซุง เช่น พืชสัตว์สารพัดที่ใช้เป็นอาหาร เป็นยา ทำเครื่องใช้ไม้สอย รวมทั้งเมื่อมองในภาพรวมยังเป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ แหล่งเก็บน้ำ ปกป้องการกัดเซาะของดิน รักษาสมดุลของดินฟ้าอากาศ เป็นต้น อย่างไรก็ตามแม้จะมีการศึกษางานลักษณะนี้มานานกว่า 10 ปี แต่ยังถือได้ว่าเพิ่งอยู่ในระยะเริ่มต้น อยู่ระหว่างการพัฒนาระเบียบวิธีการศึกษาวิจัยให้ได้รับการยอมรับและนำมาใช้ให้ไปในทิศทางเดียวกัน โดยหวังว่าในอนาคตจะนำผลการศึกษามาประมวลหรือเปรียบเทียบกันได้ สำหรับประเทศไทยได้เริ่มมีการศึกษามูลค่าของป่าในลักษณะนี้มาบ้างแล้ว แต่ยังคงมีข้อจำกัดหลายประการทั้งระเบียบวิธีการศึกษา ที่ยังแตกต่างหลากหลายไปตามสภาพพื้นที่และความสนใจของผู้ศึกษา มีขอบเขตของสิ่งที่จะศึกษาและมีพื้นที่ศึกษาที่

ค่อนข้างจำกัด แต่ถึงอย่างไรก็มีความพยายามศึกษาเพื่อแสดงให้เห็นคุณค่าในมิติอื่นๆ ของป่าที่นอกเหนือจากมูลค่าทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นกับชาวบ้าน

การศึกษาชิ้นนี้ไม่ได้มุ่งศึกษาเก็บข้อมูลมูลค่าของผลิตภัณฑ์ที่ได้จากป่าโดยเฉพาะพืชที่ใช้เป็นยาสมุนไพรโดยตรง แต่มุ่งที่จะประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับการศึกษามูลค่าของผลิตภัณฑ์ที่ได้จากป่าที่ได้มีการศึกษามาทั้งในประเทศและต่างประเทศ ร่วมกับศึกษาสถานการณ์ของการใช้ผลิตภัณฑ์จากป่าและพื้นที่สาธารณะ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพืชสมุนไพรที่ได้มาจากแหล่งธรรมชาติที่ไม่ได้ตั้งใจปลูกขึ้นเพื่อนำมาใช้ประโยชน์หรือไว้ขาย ทำการศึกษาจากผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในระดับชุมชน การใช้เพื่อเศรษฐกิจชุมชน การจำหน่ายในตลาดขายเครื่องยาไทย และการใช้ในอุตสาหกรรมยาผลิตสมุนไพรในท้องถิ่นและระดับประเทศ โดยมุ่งหวังที่จะทำความเข้าใจสถานการณ์ของการได้มา ระบบตลาด และการใช้สมุนไพรที่มาจากแหล่งธรรมชาติ การศึกษานี้ต้องการนำเสนอแนวทางปฏิบัติเพื่อการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติอย่างยั่งยืน รวมทั้งพัฒนาเครื่องมือแบบง่ายๆ สำหรับให้ชุมชนเก็บรวบรวมข้อมูลประโยชน์ที่ได้รับจากป่า เช่น ชนิด ปริมาณ มูลค่าสมุนไพรและอาหารจากแหล่งธรรมชาติ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาเก็บข้อมูลเกี่ยวกับมูลค่าและคุณค่าของสมุนไพรจากธรรมชาติให้เป็นไปอย่างมีระบบได้ข้อมูลที่ครบถ้วนต่อไป

1.2 วิธีและเครื่องมือที่ใช้ศึกษา

การศึกษาครั้งนี้เป็นการทบทวนวรรณกรรม ร่วมกับการเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์หรือจัดประชุมกลุ่มบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับประเด็นที่ศึกษา การสังเกต และการลงเยี่ยมพื้นที่เพื่อให้เห็นภาพการดำเนินกิจกรรมจริงตามความเหมาะสม เก็บข้อมูลโดยการจดบันทึก การอัดเสียง และเก็บภาพตามความเหมาะสม โดยเก็บข้อมูลจากชาวบ้านในส่วนของการเก็บหาหรือปลูกพืชสมุนไพรขายที่ตำบลกัณฑรารมย์ อำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ ชาวบ้านเด่นอุดม ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง และชาวบ้านหนองเต่า ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ เก็บข้อมูลการรวบรวมรับซื้อสมุนไพรจากชาวบ้านมาส่งเข้าสู่ระบบตลาดเครื่องยาไทยหรือส่งให้ผู้ผลิตจากกลุ่มวิสาหกิจชุมชนตำบลหัวดง อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม กลุ่มวิสาหกิจชุมชนอำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ และผู้จัดหาสมุนไพรส่งให้ร้านขายเครื่องยาไทยย่านจักรวรรดิ และเก็บข้อมูลจากผู้ผลิตยาสมุนไพรจากกลุ่มสหกรณ์การเกษตรสมุนไพรตำบลแม่มอกจำกัด โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร โรงพยาบาลอู่ทอง และโรงงานผลิตยาโพธิ์พิศาล ดำเนินการรวบรวมเก็บข้อมูลระหว่างเดือนตุลาคม 2550 ถึงกุมภาพันธ์ 2551

บทที่ 2 คุณค่าของป่าและการประเมินมูลค่าของผลผลิตจากป่า

2.1 ผลผลิตจากธรรมชาติและคุณค่าของป่า

เมื่อกล่าวถึงคุณค่าทางเศรษฐกิจที่เกิดจากป่าในภาพรวมตั้งแต่ยุคเฟื่องฟูทางอุตสาหกรรม ความสนใจส่วนใหญ่จะมุ่งตรงไปยังต้นไม้ใหญ่ที่สามารถผลิตเป็นท่อนซุงเพื่อนำไปผ่านกระบวนการแปรรูปเป็นไม้แผ่นที่มีราคาสูงต่อไป โดยรัฐจะมีรายได้จากค่าสัมปทานป่าไม้ที่ให้กับนายทุนเพื่อตัดไม้ในป่าไปแปรรูปเป็นสำคัญ แต่เมื่อพิจารณาอย่างครอบคลุมแล้วป่ายังให้สิ่งที่มีคุณค่าอื่นๆ อีกมากมายที่นอกเหนือจากไม้ซุง เช่น คุณค่าที่มีต่อสภาพสิ่งแวดล้อม ดินฟ้าอากาศ อุณหภูมิ รวมทั้งความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ ซึ่งทุกคนรวมทั้งรัฐก็ทราบดีถึงคุณค่าของป่าในแง่นี้ แต่ดูเหมือนเป็นสิ่งไกลตัวเกินอำนาจที่จะเข้าไปรับผิดชอบดูแล กับคุณค่าอีกส่วนหนึ่งที่เป็นผลผลิตจากป่าโดยตรงเช่นกันที่เรียกรวมๆ ได้ว่า **"ของป่า"** (Non-timber forest products, NTFPs[1]) เพียงแต่คุณค่าส่วนนี้เกิดขึ้นกับคนกลุ่มเล็กที่มักเป็นคนยากจนอาศัยอยู่รอบๆป่ามีมูลค่าทางเศรษฐกิจน้อยกว่ามากเมื่อเทียบกับมูลค่าของไม้ซุง ที่สำคัญคือคุณค่าเหล่านี้ยังขาดวิธีการประเมินมูลค่าการใช้สอยที่ดีพอที่จะแสดงให้เห็นมูลค่าและคุณค่าที่แท้จริงของมัน

ในพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 ที่แก้ไขโดย พระราชบัญญัติ ป่าไม้ (ฉบับที่ 5) พ.ศ. 2518 ได้ให้ความหมายของ 'ของป่า' ไว้ในมาตรา 4 (7) ว่าหมายถึง

"บรรดาของที่อยู่ในป่าตามธรรมชาติ คือ

ก. ไม้ รวมทั้งส่วนต่างๆ ของไม้ ถ่าน น้ำมันไม้ ยางไม้ ตลอดจน สิ่งอื่นๆ ซึ่งเกิดจากไม้

ข. พืชต่างๆ ตลอดจนสิ่งอื่นๆ ซึ่งเกิดจากพืชนั้น

ค. รังนก ครั่ง รวงผึ้ง น้ำผึ้ง มูลค้างคาว

ง. แร่ น้ำมันแร่**"** (พระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484, http://www.forest.go.th/permission/act_2484.html, online 9/09/07)

นอกจากนี้ในพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 มาตรา 4 ก็เช่นกัน ได้ให้รายละเอียดความหมายของคำว่า 'ของป่า' เพิ่มเติมว่า

---

[1] คำว่า Non-timber forest products, NTFPs ถือว่าเป็นคำใหม่ที่ได้รับความนิยมปัจจุบัน แต่เดิมจะใช้ในชื่อผลิตภัณฑ์รอง minor forest products, MFP หรือ non-wood forest products, NFP

"หมายความว่า สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ในป่า เป็นต้นว่า

(1) ไม้ฟืน ถ่าน เปลือกไม้ ใบไม้ ดอกไม้ เมล็ด ผลไม้ หน่อไม้ ชันไม้ และยางไม้

(2) หญ้า อ้อ พง แขม ปรือ คา กก กระจูด กล้วยไม้ กูด เห็ด และพืชอื่น

(3) ซากสัตว์ ไข่ หนัง เขา นอ งา กราม ขนาย กระดูก ขน รังนก ครั่ง รังผึ้ง น้ำผึ้ง ขี้ผึ้งและมูลค้างคาว

(4) ดิน หิน กรวด ทราย แร่และน้ำมัน" (พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507, http://www.pub-law.net/library/act_nwild.html; 09/09/07)

รายละเอียดของ 'ของป่า' ที่ระบุในกฎหมายสะท้อนให้เห็นถึงสิ่งอื่นที่มีคุณค่าอีกมากมายที่มีอยู่ในป่าที่มนุษย์สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ และยังเขียนให้ครอบคลุมไว้อย่างกว้างขวางโดยรวมถึง 'พืชอื่น' หรือ 'สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ในป่า' ทั้งหมด ที่อาจพบว่ามีประโยชน์ในอนาคต เช่น จุลินทรีย์ เชื้อรา หรือแม้แต่อากาศ น้ำ ที่มีลักษณะเฉพาะของป่าก็สามารถตีความได้ว่าถูกรวมไว้แล้ว แต่กระนั้นนิยามในทางกฎหมายก็ละเลยประโยชน์ของป่าในอีกบางด้านที่มองป่าเลยไปกว่า 'วัตถุ' ที่ประกอบขึ้นเป็นป่า เช่น การเป็นแหล่งดักจับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ เป็นแหล่งอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ช่วยรักษาระดับของอุณหภูมิในชั้นบรรยากาศ หรือในมิติทางสังคมวัฒนธรรมที่ในหลายพื้นที่ผืนป่าได้กลายเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรม เป็นที่รวมของคติ ความเชื่อ จารีตประเพณี และกฎเกณฑ์กติกาของสังคม ทำให้สังคมนั้นอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข มีความมั่นคงในชีวิตความเป็นอยู่ การที่ป่าถูกทำลายจึงไม่ใช่ต้นไม้และ 'ของป่า' เท่านั้นที่หมดไป แต่ทำให้มิติทางสังคมวัฒนธรรมของป่าได้สูญหายไปจากการรับรู้และความทรงจำของคนในท้องถิ่นนั้นด้วย ส่งผลเสียต่อชุมชนเหล่านั้นอย่างไม่สามารถประเมินค่าได้

2.2 การคำนวณมูลค่าของผลผลิตจากป่าที่นอกเหนือจากไม้ซุง

การประเมินมูลค่าผลผลิตจากป่าที่นอกเหนือจากไม้ซุงเป็นงานวิชาการที่ทำมานานกว่า 3 ทศวรรษ โดยเฉพาะในสาขาวนศาสตร์ของต่างประเทศ เช่น งานของ Clalish S และคณะ (1978) ที่มักได้รับการอ้างอิงถึงเมื่อศึกษาเรื่องนี้ แต่จุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้ประเด็นนี้ได้รับความสนใจเพิ่มขึ้น เกิดขึ้นจากการประชุม Earth Summit ในปี 1992 ที่ออกมาชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ปัญหาสิ่งแวดล้อมโลกเป็นผลสืบเนื่องมาจากการตัดไม้ทำลายป่าโดยเฉพาะในพื้นที่ป่าเขตร้อน ทำให้การศึกษาถึงคุณค่าหรือประโยชน์ที่ได้จากป่าได้รับความสนใจจากนักวิชาการเพิ่มมากขึ้น ประเด็นการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างพึ่งพาอาศัยโดยไม่ทำลายป่าให้หมดไปของผู้ที่อาศัยอยู่รอบๆ ผืนป่า ยังสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน ถ้ามีการจัดการเหมาะสมจะเป็นการใช้ประโยชน์จากป่าได้อย่างไม่มีวันหมด ด้วยเหตุนี้ในการศึกษามูลค่าของผลผลิตจากป่าที่นอกเหนือจากไม้ซุงที่ทำกันในระยะหลังจึงไม่ใช้วิธีประเมินมูลค่าของ 'ของป่า' ที่มีทั้งหมดในพื้นที่ป่าที่ศึกษา ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง แต่จะศึกษาจาก 'รายได้จากของป่า' ที่คนในพื้นที่ได้รับจากการขายผลผลิตรวมกับมูลค่าของป่าที่เก็บหามาใช้ในชีวิตประจำวันจนไม่ต้องซื้อหาสินค้าจากท้องตลาดมาใช้ในแต่ละปี

รายได้จากของป่าที่ผู้คนอาศัยรอบๆ ป่าได้รับ นอกจากจะบ่งบอกถึงมูลค่าและคุณค่าของป่าแต่ละผืนแล้ว ยังช่วยให้เข้าใจวิถีของผู้คนที่อาศัยพึ่งพิงอยู่กับป่า ความสามารถในการบริหารจัดการป่าและช่วยแสดงให้เห็นถึงผลกระทบของโครงการจากภายนอกที่จะเข้าไปจัดการป่าในลักษณะต่างๆ ที่

จะมีต่อผู้คน ชุมชน และป่าอีกด้วย (Wollenberg, E และ Nawir, A.S., 1998) ซึ่งเป็นข้อมูลที่มีน้ำหนักแต่มักไม่ค่อยได้นำมาพิจารณาเพราะไม่เคยมีการศึกษาไว้ก่อน การคำนวณรายได้ที่เกิดจากป่าให้เห็นเป็นตัวเลขยังเป็นเครื่องมือที่ช่วยกระตุ้นให้คนที่อาศัยอยู่รอบๆ ป่าได้ตระหนักถึงประโยชน์ที่ได้รับจากป่าหันมาช่วยกันดูแลรักษาป่าได้เป็นอย่างดี

สำหรับประเทศไทยได้เริ่มศึกษามูลค่าของการใช้ประโยชน์จากป่าเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา โดยแทรกอยู่ในงานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโททางด้านวนศาสตร์ สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศึกษาในหลายสถาบัน เช่น งานของ ไกรสร วิริยะ (2543) เรื่องการพิจารณาหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทางเศรษฐสังคมกับการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของราษฎรบ้านสวนพลู ตำบลทัพหลวง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี งานของ อโศก พลบำรุง (2547) ศึกษาเรื่องปัจจัยที่มีผลต่อมูลค่าประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการใช้ทรัพยากรป่าไม้กรณีศึกษาประชาชนในพื้นที่อุทยานแห่งชาติลำคลองงู และงานของ ยงยุทธ ก้อนจันทร์เทศ (2550) ทำการประเมินมูลค่าผลผลิตประมงและผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่เนื้อไม้จากป่าบุ่งป่าทาม พื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง จังหวัดนครพนม เป็นต้น

นอกจากนี้การประเมินมูลค่าผลผลิตจากป่ายังถูกใช้เป็นส่วนหนึ่งของการจัดกิจกรรมและศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชน ทั้งที่ทำโดยสถาบันการศึกษา และในการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน ดังกรณีเครือข่ายการวิจัยของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้นำมาใช้ศึกษาการใช้ประโยชน์จากป่าของคนที่อาศัยในชุมชนรอบๆ ผืนป่า เช่น คณะทำงานประชาคมจังหวัดอุทัยธานี ได้ทำการศึกษาในพื้นที่ 5 อำเภอ 1,310 ครัวเรือน ส่วนที่จังหวัดบุรีรัมย์ ได้มีการศึกษาประโยชน์ที่เกิดจากการใช้ป่าเขาคอก ใน 150 หลังคาเรือน จาก 587 ครัวเรือน ของตำบลเขาคอก หรือเครือข่ายป่าชุมชนเขาราวเทียนทอง กิ่งอำเภอเนินขาม จังหวัดชัยนาท ก็ได้เรียนรู้วิธีการศึกษานี้มาใช้ในพื้นที่ของตนเช่นกัน (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย., 2549)

ปัญหาสำคัญที่พบตลอดช่วงเวลาที่ผ่านมาในการศึกษา ‘รายได้จากของป่า’ ก็คือ ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในแต่ละพื้นที่ไม่สามารถนำมาประมวลรวมกันหรือนำมาใช้เปรียบเทียบกันได้มากนักเพราะความแตกต่างทั้งในส่วนของสภาพพื้นที่และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนแต่ละแห่งมีลักษณะแตกต่างกัน และที่สำคัญที่สุดคือในแต่ละพื้นที่ใช้วิธีการประเมินมูลค่าที่แตกต่างกัน Wollenberg E และ Nawir A.S. (1998) กล่าวถึงความแตกต่างของการศึกษาเรื่องนี้เกิดจากความท้าทายใน 2 ประการ ประการแรกเนื่องมาจากความหลากหลายของ ‘ของป่า’ ที่มิได้หลากหลายเฉพาะจำนวนชนิดรายการเท่านั้น แต่ยังมีความไม่สม่ำเสมอเอาแน่ไม่ได้ว่าในแต่ละครั้งหรือแต่ละวันนั้นจะเก็บหาของป่าชนิดใดได้บ้าง และได้มากน้อยเพียงใด ราคาของสินค้าในช่วงนั้นจะขึ้นลงเพียงใด หรือจะใช้เวลาในการเก็บหามากน้อยเพียงใด ความท้าทายประการที่ 2 เนื่องมาจากความห่างไกลของพื้นที่หรือชุมชนที่ใช้ประโยชน์จากป่า ทำให้ราคาของของป่าที่ทำการประเมินมีความแตกต่างกันไปว่าจะใช้ราคาตลาด ณ ที่ใดจึงจะเหมาะสมที่สุด และในการซื้อขายได้มีการต่อรองราคาอย่างไรหรือไม่ เป็นต้น สำหรับประเทศไทยความท้าทายที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ถ้าว่ากันตามหลักการแล้วการเก็บของป่ามาขายแทบทั้งหมดเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย การเก็บข้อมูลในเรื่องนี้ ไม่ว่าจะเป็นเพียงการสัมภาษณ์ขอข้อมูลที่ผ่านมาหรือยิ่งถ้าต้องการให้มีการบันทึกข้อมูลด้วยแล้ว ถือว่าเป็นเรื่องยากที่จะได้รับข้อมูลที่เป็นจริง ยังไม่รวมถึงปัญหาการขาดทักษะในการเขียนหรือบันทึกข้อมูลของชาวบ้านที่ยังหากินอยู่กับป่าอีกด้วย

2.3 มูลค่าของผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุง: การศึกษาในต่างประเทศ

ผลการศึกษามูลค่าของผลผลิตจากป่ามักปรากฏอยู่ในวารสารหรือรายงานเกี่ยวกับป่าไม้ หรือการอนุรักษ์ธรรมชาติสิ่งแวดล้อม จากการประมวลผลการศึกษามูลค่าของผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุง จำนวน 10 ชิ้น ที่มีรายงานการศึกษาออกมาระหว่างปี 1988-1996 ดำเนินการโดย Wollenberg, E และ Nawir, A.S., (1998: 171) พบข้อมูลของมูลค่าผลผลิตจากป่าที่น่าสนใจ ประกอบด้วย

งานของ Padoch (1988) ศึกษาในย่าน Iquitos market ในประเทศเปรู โดยการสัมภาษณ์ถึงสิ่งที่ชาวบ้านเก็บหาได้จากป่าและพื้นที่รกร้างจากคนใน 13 หมู่บ้าน หมู่บ้านละ 5-10 ครัวเรือน โดยรายงานผลการศึกษาว่าร้อยละ 2-85 ของรายได้ในกลุ่มประชากรที่ศึกษาได้มาจากผลิตผลจากพื้นที่รกร้าง (fallow) และป่า

งานของ Peters และคณะ (1989) ทำการศึกษาในเมือง Mishana ประเทศเปรู โดยเน้นศึกษาเฉพาะพืชบางชนิด ได้แก่ ผลไม้ 7 ชนิด พืชในวงศ์ปาล์ม 4 ชนิด ยางพารา และไม้ยืนต้นอีก 60 ชนิด โดยการสำรวจเก็บตัวอย่างและศึกษาจากตลาดในพื้นที่ ซึ่งพบว่ารายได้จาก 'ของป่า' ในกลุ่มประชากรที่ศึกษาเท่ากับ 698 เหรียญสหรัฐต่อเฮกตาร์ต่อปี ในขณะที่ถ้าเป็นรายได้จากไม้ซุงจะได้ 310 เหรียญสหรัฐต่อเฮกตาร์ต่อ 20 ปี

งานของ Anderson และ Ioris (1992) ซึ่งศึกษาที่เกาะ Combu ประเทศบราซิล ทำการศึกษาติดตามผล 5 ครอบครัว เป็นเวลา 5 ปี และศึกษาช่วงสั้นๆ อีกใน 87 ครอบครัวจากชุมชนที่มีทั้งหมด 98 ครอบครัว เก็บข้อมูลโดยดูจากบันทึกผลผลิตที่ได้รับของเจ้าของที่ดิน (ผู้เช่าที่จะแบ่งผลผลิตปริมาณครึ่งหนึ่งให้เจ้าของที่ดิน) ร่วมกับการให้ตอบแบบสอบถาม เขารายงานว่ารายได้เฉลี่ยโดยรวมของแต่ละครัวเรือนเท่ากับ 3,172 เหรียญสหรัฐต่อปี

งานของ Gunatilake และคณะ (1993) ทำการศึกษาบริเวณผืนป่าแห่งหนึ่งในศรีลังกา (Knuckles National Wilderness Area) โดยใช้แบบสอบถามและการสำรวจตามรายชื่อสิ่งที่ได้จากป่าที่ได้จัดทำขึ้น ได้รายงานว่าแต่ละครอบครัวจะมีรายได้ระหว่าง 31.80-745.60 เหรียญสหรัฐต่อปี ร้อยละ 63 ของรายได้ทั้งหมด หรือร้อยละ 59 ของรายได้ชาวบ้านที่เป็นเงินสดได้มาจากป่า และรายได้ที่มาจาก 'ของป่า' จะเป็นสัดส่วนร้อยละ 16 ของรายได้ทั้งหมดของครอบครัว

งานของ Godoy และคณะ (1995) ซึ่งศึกษาในประเทศนิการากัว ทำการศึกษาโดยเลือกสัมภาษณ์หัวหน้าครอบครัว 1-5 ครอบครัวต่อหมู่บ้าน จาก 11 หมู่บ้านในพื้นที่ศึกษา (แถบแม่น้ำ Bocay และพื้นที่ด้านตะวันออกของ Sumu) โดยขอให้ระบุชื่อ 'ของป่า' ที่เก็บ หา ล่า หรือที่ปลูกได้ (ยกเว้นพืชสมุนไพร และไม้ที่ใช้ก่อสร้าง) และสอบถามจากชาวบ้านให้ช่วยนึกถึงสิ่งที่เก็บหาหรือทำขึ้นในป่า พวกเขาพบว่ารายได้ของชาวบ้านที่มาจากป่า เท่ากับ 95-820 เหรียญสหรัฐต่อคนต่อปี หรือเฉลี่ย 411 เหรียญ ถ้าคิดเฉพาะมูลค่า 'ของป่า' ที่หาได้ต่อครัวเรือนอยู่ระหว่าง 0.12 ถึง 94.0 เหรียญสหรัฐต่อปี หรือเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 40 ของ รายได้ทั้งหมดของครอบครัว

งานของ Cambell และคณะ (1995) ซึ่งศึกษาที่เขต Chimanimani ประเทศซิมบับเว โดยใช้การสัมภาษณ์แต่ละครอบครัวถึงผลผลิตต่างๆ ที่ได้รับจากพื้นที่ศึกษา พวกเขาพบว่ากลุ่มประชากรที่ศึกษามีรายได้จากป่าในช่วง 50-85 เหรียญสหรัฐต่อครัวเรือนต่อปี

งานของ Melnyk และ Bell (1996) ทำการศึกษาที่รัฐ Amezonas ประเทศเวเนซูเอล่า โดยศึกษาใน 4 ครัวเรือน จาก 2 หมู่บ้าน ทำการสังเกตหรือสุ่มสังเกตอาหารที่เก็บได้จากป่า ในช่วงเวลา 12 เดือน

พบว่า รายได้ที่มาจากป่าต่อครัวเรือนใน 2 หมู่บ้านที่ศึกษา เฉลี่ยครัวเรือนละ 4,696 และ 1,902 เหรียญสหรัฐต่อปี ตามลำดับ

งานของ Cavendish (1996) ศึกษาในชุมชน Chivi ประเทศซิมบับเว โดยการสำรวจพื้นที่ในรอบระยะเวลา 1 ปี และสัมภาษณ์ประชาชน 213 ครอบครัว จาก 29 ชุมชน เกี่ยวกับแหล่งที่มาของรายได้ การกินอยู่ และค่าใช้จ่าย ทุกๆ 4 เดือน พบว่าประชาชนในพื้นที่ศึกษามีรายได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 200 เหรียญสหรัฐต่อปี ในจำนวนนี้ร้อยละ 8.2 เป็นรายได้ที่มาจากป่า

2.4 มูลค่าของผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุง: การศึกษาในประเทศไทย

การศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์จากป่าที่ไม่ใช่ไม้ซุงในประเทศไทยส่วนใหญ่พบในรูปวิทยานิพนธ์หรือรายงานวิจัย จากการตรวจสอบยังไม่พบว่ามีรายงานวิจัยเรื่องนี้จากประเทศไทยในวารสารวิชาการระดับนานาชาติ การศึกษาส่วนใหญ่ทำในพื้นที่ค่อนข้างแคบ มุ่งหวังใช้ประโยชน์เพื่อการศึกษาหรือเพื่อประโยชน์ต่อประชาชนในชุมชนที่ศึกษาเป็นหลัก ตัวอย่างการศึกษา มีดังนี้

การศึกษามูลค่า 'ของป่า' ที่ชาวบ้านตำบลเขาคอกได้รับจากป่าชุมชน โดยสร้างเครื่องมือเก็บข้อมูลขึ้นเอง สำรวจจาก 150 หลังคาเรือน จากจำนวนทั้งหมด 587 ครัวเรือนในพื้นที่ พบว่ามีมูลค่าบริโภคผลิตภัณฑ์ที่ได้จากป่าต่อปีคิดเป็นยอดเงินรวม 912,828 บาท และยังจำหน่ายได้อีก ปีละ 690,688 บาท โดยพบว่าสิ่งที่ประชาชนได้รับจากป่าที่คิดเป็นมูลค่าสูง ได้แก่ เห็ด ไข่มดแดง แมลง และผลไม้ป่า ซึ่งชาวบ้านมักมองว่าไม่มีมูลค่า (กิโลกรัมละ 2-3 บาท) (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549: 97) สำหรับชาวบ้านเขาราวเทียนทอง จังหวัดชัยนาท ได้สำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2547 จำนวน 60 ครอบครัวที่เข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า (คิดเป็นร้อยละ 52 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด) พบว่าชาวบ้านมีรายได้รวมจากการเก็บของป่าขาย 111,264 บาทต่อปี หรือคิดเป็น 18,500 บาทต่อครัวเรือน (เพิ่งอ้าง: 106)

ส่วนผลการศึกษาของประชาคมจังหวัดอุทัยธานี ซึ่งศึกษาใน 5 อำเภอ จำนวน 1,310 ครัวเรือน พบว่าชุมชนมีรายได้จากป่าทั้งสิ้น 4,618,986 บาทต่อปี แบ่งเป็นรายได้จากหน่อไม้ 1,737,184 บาท เห็ดโคน 1,196,481 บาท ผักหวาน 264,421 บาท และจากแหล่งน้ำ 1,420,900 บาท (เพิ่งอ้าง: 86)

การศึกษาของ ไกรสร วิริยะ (2543) ในกลุ่มราษฎรบ้านสวนพลู อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี โดยใช้แบบสัมภาษณ์ปลายเปิดสุ่มสอบถามจากชาวบ้าน 142 ครัวเรือน จาก 220 ครัวเรือน พบว่ามีมูลค่าที่รวบรวมได้ทั้งสิ้น 292,137.23 บาท โดยตัวเลขนี้หากประเมินขึ้นเป็นมูลค่าโดยรวมทั้งหมดจะสูงถึง 2,434,476.93 บาท โดยมูลค่าส่วนใหญ่มาจากไม้ไผ่ เห็ด พืชผักป่า และหน่อไม้ รวมมูลค่าแล้วคิดเป็นร้อยละ 98.79 ของมูลค่าทั้งหมด

การศึกษาเรื่องมูลค่าการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติลำคลองงู โดย อโศก พลบำรุง (2547) พบว่าชาวบ้านใช้ประโยชน์จากเนื้อไม้ชนิดต่างๆ เพื่อการบริโภคในครัวเรือนโดยเฉลี่ยครอบครัวละ 4,700 บาทต่อปี และนำไปขาย 2,100 บาทต่อปี โดยมีมูลค่ารวมในปีพ.ศ. 2545 ที่ศึกษา เท่ากับ 1,800,000 บาทต่อปี

ส่วนงานของ ยงยุทธ ก้อนจันทร์เทศ (2550) ที่ประเมินมูลค่าผลผลิตจากป่าบุ่งป่าทามจาก 261 ครอบครัวในพื้นที่ พบว่ามีมูลค่ารวม 5,390,606 บาทต่อปี แบ่งเป็นพืชที่ใช้เป็นอาหาร 354,540 บาท เห็ด 1,820,600 บาท หน่อไม้ 421,560 บาท ไม้สำหรับทำฟืน 523,473 บาท พืชที่ใช้เป็นอาหารสัตว์ 1,915,204 บาท แมลงที่เป็นอาหารและไข่มดแดง 355,228 บาท โดยเฉลี่ยคิดเป็นมูลค่าที่ได้รับเท่ากับ 38,403 บาทต่อครัวเรือนต่อปี

นอกจากนี้ยังมีการศึกษามูลค่าของพืชอย่างจำเพาะเจาะจงสำหรับพืชบางชนิดที่ราคาสูงหรือปริมาณมาก เช่น หน่อไม้ เห็ดโคน ตัวอย่างเช่นการศึกษาของชาวบ้านที่ดูแลป่าชุมชนบ้านเขาราวเทียนทอง จังหวัดชัยนาท ที่พบว่าคนในชุมชนของตนเองทุกหลังคาเรือนมีการเก็บหน่อไม้จากป่ามากินหรือบางส่วนโดยเฉพาะคนยากจนจะเก็บขายด้วย อีกประมาณครึ่งหนึ่งเก็บเห็ดโคนทั้งกินและขาย จากการเก็บข้อมูลพบว่าในปี 2547 เก็บหน่อไม้ขายได้ 13,908 กิโลกรัม คิดเป็นมูลค่า 111,264 บาท (เฉลี่ยราคากิโลกรัมละ 8 บาท) ส่วนเห็ดโคนประมาณการว่ามีผลผลิตระหว่างปีละ 3,000-5,000 กิโลกรัม คิดเป็นมูลค่าประมาณ 600,000-1,000,000 บาท (ราคากิโลกรัมละ 200 บาท) (อัจลา รุ่งวงษ์ และคณะกอง บก., 2550ก)

นอกจากนี้ยังมีความพยายามจะนำผลของการศึกษามูลค่าของพืชบางชนิดในต่างพื้นที่มาแสดงเปรียบเทียบกัน เช่น ในงานของ ระวี ถาวร (2550) ที่แสดงในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 แสดงปริมาณผลผลิตของของป่าที่ชุมชนเก็บหาเป็นรายได้เสริม

พื้นที่	เนื้อที่ป่าใช้สอย (ไร่)	ของป่าที่เก็บหาหลัก	ครัวเรือนทั้งหมด	ครัวเรือนเก็บหาขาย	ปริมาณผลผลิตที่เก็บหาต่อฤดูกาล	มูลค่า (บาท/ปี)	รายได้เสริมต่อครัวเรือนที่เก็บหา
เขาราวเทียนทอง	4,500	หน่อไม้รวก	113	60 (52%)	232 กก./คน/ปี	111,264	1,854
บ.ห้วยหินดำ	1,800	หน่อไม้รวก	85	51 (60%)	392 กก./คน/ปี	99,960	1,960
ต.แม่ทา ม. 2,3,4	17,907	หน่อไม้รวก	659	416 (63%)	544 กก./คน/ปี	1,131,960	2,721

ที่มา: ปรับปรุงจาก ระวี ถาวร (2550: 8)

ข้อมูลผลการศึกษามูลค่าผลผลิตที่ได้จากป่าข้างต้นไม่ว่าจะศึกษาในประเทศไทยหรือศึกษาในต่างประเทศมีข้อจำกัดหลายประการที่ทำให้การศึกษาแต่ละชิ้นมีความแตกต่างกัน เนื่องจากวิธีการศึกษาแต่ละครั้งจะถูกสร้างขึ้นภายใต้เงื่อนไขของข้อจำกัดเบื้องต้นในการศึกษามากมาย ทั้งทุน ระยะเวลาที่ใช้ศึกษา สภาพและขนาดของพื้นที่ศึกษา คนท้องถิ่นในพื้นที่ศึกษา ราคาการซื้อขาย รวมทั้งอัตราค่าครองชีพของแต่ละพื้นที่และประเด็นอื่นๆ ในการศึกษาของต่างประเทศที่นำมาแสดงข้างต้นจะเห็นว่าแม้รายได้จากป่าทั้งหมดจะแสดงออกมาเป็นหน่วยเดียวกันคือเหรียญสหรัฐ แต่มูลค่าของเงินเหรียญในแต่ละประเทศก็ไม่เท่ากันเพราะขึ้นอยู่กับค่าครองชีพของประเทศนั้นๆ ด้วย นี่ยังไม่รวมถึงราคาของผลผลิตแต่ละชนิดที่ใช้ในแต่ละพื้นที่ที่ประเมินแตกต่างกันไปอย่างสิ้นเชิงแม้อยู่ในประเทศเดียวกันก็ตาม ดังนั้นการนำผลการศึกษาจากต่างพื้นที่มาเปรียบเทียบกันไม่ว่าในพื้นที่เล็กๆ ระดับชุมชน ประเทศ หรือภูมิภาค โดยไม่สนใจวิธีการได้มาของการศึกษาอย่างละเอียดจึงมีประโยชน์น้อย และอาจนำไปสู่ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนได้ง่าย ผลการศึกษามูลค่าของผลผลิตจากป่าที่ผ่านมาจึงมักนำมาใช้ประโยชน์ได้ในระดับชุมชนที่ศึกษาเท่านั้น แต่กระนั้นก็ยังเป็นข้อมูลที่เป็นข้อมูลที่มีประโยชน์และสมควรทำ เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลประกอบการทำงานเชิงอนุรักษ์และพัฒนาให้กับชุมชนนั้นๆ และหากจัดทำอย่างเป็นระบบและอยู่ในมาตรฐานเดียวกันได้ การนำข้อมูลมาเปรียบเทียบในระดับประเทศก็ยังเป็นสิ่งที่เป็นไปได้และใช้ประโยชน์ได้มากขึ้น

2.5. มูลค่าของสมุนไพรจากการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์จากป่า

การศึกษามูลค่าของผลผลิตจากป่าที่นอกเหนือจากไม้ซุงในประเทศไทย ถือว่าเป็นเรื่องที่ใหม่มากในวงการวิชาการและมีข้อจำกัดในการศึกษาหลายเรื่อง ยิ่งให้จำเพาะลงไปถึงการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในป่ายิ่งเป็นเรื่องที่พบน้อยและที่มีอยู่ก็พบว่ามีข้อจำกัดมาก เช่น ในงานของ ยงยุทธ ก้อนจันทร์เทศ (2550) ที่ตั้งใจจะศึกษามูลค่าของพืชสมุนไพรที่เก็บจากป่าด้วย แต่เมื่อศึกษาไปพบว่ามีมูลค่าน้อยมากจนไม่นำมาแสดงในรายงาน ส่วนการศึกษาของ ไกรสร วิริยะ (2543) ที่มีการศึกษาการใช้ประโยชน์จากป่าในแง่สมุนไพรด้วยพบว่ามีมูลค่าทั้งหมดเพียง 854.70 บาทต่อปี ซึ่งต่างจากมูลค่าของหน่อไม้ที่สูงถึง 71,541.80 บาทต่อปี หากพิจารณาเจาะลึกลงในรายละเอียดของสมุนไพรที่ศึกษาจะยิ่งพบว่ารายชื่อของสมุนไพรที่นำมาคำนวณเป็นมูลค่านั้นเกือบทั้งหมดนั้นไม่ใช่สมุนไพรที่มาจากป่า เช่น ตะไคร้หอม ว่านหางจระเข้ ฟ้าทะลายโจร และหญ้าหนวดแมว ซึ่งเป็นพืช 4 อันดับแรกที่มีการใช้มากที่สุด (25 กิโลกรัม จากที่ใช้สมุนไพรทั้งหมด 31 กิโลกรัม) มีเพียงบอระเพ็ด และสาบเสือ เท่านั้นที่อาจถือได้ว่าเป็นสมุนไพรที่ได้จากป่าและพื้นที่รกร้างในธรรมชาติ

มีรายงานการศึกษาที่ระบุชื่อพืชสมุนไพรที่ได้จากป่าไว้ด้วย เช่น ที่บ้านห้วยหินดำ (อัจลา รุ่งวงษ์ และคณะ กอง บก., 2550ข) ระบุว่าชาวบ้านมีการเก็บรางจืด สบู่เลือด บอระเพ็ดมาใช้ ในบางพื้นที่ก็ระบุชื่อสมุนไพรที่ไม่ใช่พืชป่ารวมเข้าไว้ในพืชป่าด้วย ดังกรณีที่ชุมชนร่องบอน อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย ระบุว่าพืชสมุนไพรที่พบในป่า เช่น โด่ไม่รู้ล้ม เปล้าใหญ่ รางจืด ฮ้อสะพายควาย สังกรณี ฟ้าทะลายโจร เป็นต้น ในขณะที่พืชอื่นๆ ที่ระบุไว้หลายชนิดสามารถใช้เป็นสมุนไพรได้ แต่ก็จะไม่จัดไว้ในหมวดของสมุนไพร เช่น มะกอกเกลื้อน อบเชย สมอพิเภก เป็นต้น (ชุมชนร่องบอน, 2550) ในการศึกษาของต่างประเทศก็เช่นกัน ยังไม่พบว่ามีการระบุถึงมูลค่าของพืชที่ใช้เป็นสมุนไพรไว้อย่างชัดเจน

2.6 ปัญหาและแนวทางการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์ของสมุนไพรจากป่า

ดังที่กล่าวแล้วว่า แม้แต่ในส่วนของการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์จากป่าที่ทำอย่างมีมาตรฐานทางวิชาการของต่างประเทศ ก็ยังคงมีปัญหาในเชิงวิชาการที่ยังไม่สามารถนำผลการศึกษามาใช้เปรียบเทียบกันได้ การนำเรื่องนี้มาใช้ศึกษาในประเทศไทย และยิ่งจำเพาะเจาะจงในเรื่องเกี่ยวกับสมุนไพรที่ต้องอาศัยความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านมากขึ้น คงต้องใช้เวลาในการพัฒนาวิธีการศึกษาอีกช่วงหนึ่ง เพื่อเป็นการเรียนรู้ข้อจำกัดที่มีอยู่ในการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์จากป่า และเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาวิธีการและเครื่องมือเพื่อใช้ในการศึกษามูลค่าการใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพรในป่า การศึกษาชิ้นนี้จึงได้สรุปประเด็นปัญหาหลักๆ ที่พบไว้ดังนี้

1. ปัญหาในวิธีการรวบรวมข้อมูลให้ครอบคลุมและครบถ้วนในประเด็นที่ต้องการ ทำได้ยาก หรือหากจะทำต้องมีค่าใช้จ่ายสูงและใช้เวลามาก เนื่องจากต้องใช้นักวิจัยเก็บข้อมูลเอง ในส่วนของชาวบ้านผู้ที่เก็บหาสมุนไพรเองมักไม่มีความรู้ ไม่มีเวลา และไม่มีแรงจูงใจมากพอที่จะลงมือบันทึกข้อมูลที่จำเป็นทั้งหมดให้ ส่วนข้อมูลจากการสัมภาษณ์ที่นิยมใช้ในการศึกษาหลายชิ้น มักมีปัญหาในเรื่องความสามารถในการจดจำ โดยเฉพาะในส่วนของผลผลิตจากป่าเล็กๆ น้อยๆ ที่ดูเหมือนไม่ค่อยมีคุณค่าหรือราคาในชุมชน
2. ปัญหาของเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล มักได้รับการออกแบบตามเป้าหมายของการศึกษา มีความเหมาะสมกับกลุ่มคนและพื้นที่ศึกษาจึงมีมาตรฐานที่แตกต่างกัน
3. ปัญหาในการจำแนกประเภท ‘ของป่า’ ที่มีความหลากหลาย ซับซ้อน และแตกต่างกันไป

ตามพื้นที่ ทำให้ความครอบคลุมถึงสิ่งที่ศึกษาในแต่ละชิ้นต่างกัน เช่น น้ำผึ้งที่ได้จากป่าอาจเป็นได้ทั้งยาและอาหาร ซึ่งมูลค่าจะแตกต่างกันขึ้นอยู่ว่าจะนำไปขายให้ใคร ผู้นั้นมีความต้องการมากน้อยเพียงใด นอกจากน้ำผึ้งแล้วตัวอ่อนผึ้ง รังผึ้ง และขี้ผึ้งก็มีการนำไปใช้ประโยชน์และอาจขายได้ในวันข้างหน้า หรือนำไปทำบุญที่วัดก็ได้

4. ปัญหาของความไม่แน่นอนของผลผลิตที่จะเก็บได้จากป่าทำให้การสุ่มเก็บข้อมูลบางช่วงเวลาหรือสุ่มเก็บจากคนเพียงบางกลุ่มเท่านั้นอาจได้ข้อมูลที่ผิดพลาดมาวิเคราะห์
5. ปัญหาในการกำหนดหรือประเมินราคาของของป่านั้น ว่าจะใช้ราคา ณ ที่ใด ซึ่งขึ้นกับสถานที่ซื้อขาย ฤดูกาล สภาพของสินค้าว่ามีการแปรรูปแล้วหรือไม่อย่างไร ดังกรณีของการตีผึ้งที่ยกมาข้างต้น นอกจากนี้จะรวมค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่าแรงที่บางครั้งอาจต้องไปช่วยกันหลายคน ค่าเสียเวลา ค่าอาหาร ค่าเดินทางเข้าไว้ด้วยหรือไม่ ถ้ารวมจะคำนวณอย่างไร เป็นต้น

เมื่อศึกษาเกี่ยวกับพืชสมุนไพรในป่าโดยเฉพาะ ปัญหาที่อาจพบเพิ่มขึ้นอีก คือ

1. ขอบเขตของคำว่าป่าหรือพื้นที่สาธารณะที่เก็บหาสมุนไพร ในแต่ละพื้นที่จะตีความครอบคลุมเพียงใด สมุนไพรบางชนิดขึ้นอยู่ทั่วไปตามนาตามทุ่งซึ่งเป็นพื้นที่มีเจ้าของ เช่น แห้วหมู หญ้าดอกขาว แต่เจ้าของก็มักไม่หวงถ้ามีคนจะเก็บไปขาย
2. ขอบเขตของคำว่าพืชสมุนไพรว่าจะให้ครอบคลุมเพียงใด เช่น เฉพาะพืชที่มีการซื้อขายกันในตลาดยาสมุนไพร หรือเฉพาะที่ชาวบ้านเก็บหาขายในฐานะสมุนไพร จะรวมถึงตำรับยาพื้นบ้าน ตำรับยาผีบอกที่อาจยังไม่เคยมีใครรู้ว่าใช้เป็นยาด้วยหรือไม่ หรือจะรวมที่นำมาใช้เป็นอาหารด้วยหรือไม่ เป็นต้น
3. องค์ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรเป็นเรื่องที่อาศัยความเชี่ยวชาญเฉพาะตัวที่ชาวบ้านทั่วไปอาจไม่รู้พืชที่ชาวบ้านใช้เป็นฟืนหรือเห็นว่าเป็นวัชพืชแต่อาจเป็นยาดี ยาแพงของหมอยา หรือของคนเก็บหาสมุนไพรขาย นอกจากนี้สมุนไพรหลายชนิดที่มีคนบอกให้เก็บมาชั่งกิโลขายได้ชาวบ้านไม่รู้เลยว่านำไปใช้เป็นยาหรือใช้ประโยชน์อะไร หรือใครเป็นผู้นำไปใช้ จะทำหน้าที่เก็บตามคำสั่งซื้ออย่างเดียว ทำให้ไม่รู้ถึงราคาหรือคุณค่าที่แท้จริง
4. ความหลากหลายของสมุนไพรที่มีจำนวนมากนับพันชนิด อีกทั้งมีความแตกต่างกันไปตามสภาพดินฟ้าอากาศ มีชื่อเรียกที่แตกต่างกัน รวมทั้งความรู้เกี่ยวกับสรรพคุณที่แตกต่างกันไป การรู้แหล่งขาย ทำให้ตั้งเกณฑ์เพื่อใช้ศึกษาให้ตรงกันทำได้ยาก
5. การประเมินมูลค่าหรือราคาของพืชสมุนไพร โดยเฉพาะในส่วนของสมุนไพรท้องถิ่นทำได้ยาก นอกจากขึ้นอยู่กับปริมาณที่พบแล้วยังขึ้นอยู่กับว่าเตรียมอย่างไร การตัดมาขายเป็นท่อนสดๆ กับที่สับตากแห้งหรือผ่านวิธีการเบื้องต้นมาแล้ว หรือถึงขั้นนำไปปรุงเป็นตำรับ ราคาจะต่างกันมาก ในบางพื้นที่มีสมุนไพรอยู่มากแต่ไม่มีคนรับซื้อ หรือไม่รู้วิธีขาย เช่น มะขามป้อมที่บ้านหนองเต่า ก็กลายเป็นพืชไม่มีมูลค่าสำหรับชุมชนนั้นไป

จากข้อจำกัดเบื้องต้นที่ใช้ในการคำนวณมูลค่าของพืชสมุนไพรจากธรรมชาติที่ยกมานี้ทำให้เห็นว่าการประเมินมูลค่าของสมุนไพรจากป่าเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก มีความละเอียดอ่อน ต้องการการพัฒนาอีกมาก และถ้าต้องการความถูกต้องครอบคลุมสูงจะเป็นงานที่ต้องใช้เงิน ใช้เวลา และคนจำนวนมาก

เข้ามาร่วมกันศึกษา ณ จุดที่ยังไม่มีความชัดเจนในเรื่องนี้ ในด้านหนึ่งการพัฒนาเครื่องมือในการเก็บข้อมูลนี้คงจะต้องดำเนินต่อไป แต่อีกด้านหนึ่งก็ต้องถามถึงความจำเป็นในการดำเนินการในเรื่องนี้ว่ามีมากน้อยเพียงใด เพราะมูลค่าก็เป็นเพียงปัจจัยหนึ่งเท่านั้นที่นำมาประกอบการตัดสินใจในการอนุรักษ์หรือพัฒนาพืชสมุนไพรในป่า การให้ความสนใจในเรื่องนี้มากอาจทำให้ละเลยคุณค่าของสมุนไพรอีกมากมายในมิติที่ไม่สามารถประเมินเป็นมูลค่าออกมาได้

2.7 แนวปฏิบัติสำหรับชุมชนในการรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากธรรมชาติ

แบบเก็บรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าของสมุนไพรและอาหารจากธรรมชาติที่สร้างขึ้นนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชุมชนที่ต้องการศึกษาเรื่องนี้มีเครื่องมือเบื้องต้นใช้ในการเก็บข้อมูลการใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติในชุมชนของตน โดยพยายามทำเครื่องมือให้ง่ายต่อการบันทึกของชาวบ้านชุมชนสามารถคำนวณมูลค่าหรือประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการใช้พืชเหล่านี้ได้ด้วยศักยภาพของตนเอง

2.7.1 ความหมายของคำที่ใช้

พืชในธรรมชาติ หมายถึงพืชที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (รวมทั้งเห็ด) ที่ไม่ได้ตั้งใจปลูกขึ้นเพื่อใช้สอยหรือเพื่อขายโดยเฉพาะ อาจพบในพื้นที่ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ที่มีเจ้าของหรือไม่ก็ตาม (ถ้าเกิดในพื้นที่ที่มีเจ้าของ เจ้าของมักไม่หวงหรือถือว่าเป็นกรรมสิทธิ์ของตนผู้เดียว ผู้เก็บหามากินมาใช้จะไม่ถือว่าเป็นการขโมย)โดยอาจได้รับการดูแลรักษาบ้างตั้งแต่การปล่อยให้เติบโตตามธรรมชาติไม่แผ้วถางทิ้งหรืออาจได้รับการดูแลเอาใจใส่เป็นพิเศษกว่าพืชอื่นรอบๆ ก็ได้

การใช้ประโยชน์ หมายถึงการนำพืชหรือผลิตผลจากพืชนั้นมาใช้ประโยชน์ทั้งกินเป็นยาหรืออาหาร ใช้เลี้ยงสัตว์ เอามาทำเครื่องใช้ไม้สอยทุกอย่างทั้งที่สามารถคิดเป็นเงินได้และไม่ได้

2.7.2 เครื่องมือเก็บรวบรวมชนิด ปริมาณ และมูลค่าสมุนไพรและอาหารจากธรรมชาติ

เครื่องมือในการรวบรวมข้อมูลแบ่งเป็น 3 ชุด ชุดแรกเป็นแบบเก็บข้อมูลครอบครัวผู้บันทึกข้อมูลซึ่งอาจให้แกนนำชุมชนเป็นผู้สัมภาษณ์เพื่อบันทึกข้อมูลในวันประชุมชี้แจงการบันทึกข้อมูล เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานของผู้ที่ร่วมเก็บข้อมูลไว้ตรวจสอบความถูกต้องหรือความซ้ำซ้อนของข้อมูลได้ ชุดที่ 2 เป็นแบบบันทึกประจำวันการใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติ สำหรับให้แต่ละครอบครัวไปบันทึก ชุดที่ 3 เป็นแบบบันทึกการใช้พืชจากธรรมชาติในระบบเศรษฐกิจชุมชน

2.7.3 วิธีดำเนินการเก็บข้อมูล

1. หากแกนนำชุมชนเห็นความสำคัญของการบันทึกชนิด ปริมาณ และมูลค่าของพืชจากธรรมชาติ ควรนำเรื่องเข้าที่ประชุมของชุมชน ตั้งเป็นคณะทำงานศึกษาถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากการทำกิจกรรมนี้ และศึกษาแนวทางการเก็บข้อมูลให้เข้าใจชัดเจน
2. จัดประชุมคณะทำงาน วางกรอบแนวทางการทำงาน นำเครื่องมือมาปรับให้เหมาะกับสภาพของชุมชนของตน หาแนวทางสร้างแรงจูงใจในการเข้าร่วมเป็นผู้บันทึกข้อมูลการใช้ประโยชน์จากพืช และจัดเตรียมแบบบันทึกให้เพียงพอกับความต้องการ
3. ดำเนินการประชุมชี้แจงคนในชุมชนทั้งหมดให้เข้าใจและเป็นประโยชน์ของกิจกรรมนี้

4. หาครอบครัวที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมหลักคือการบันทึกข้อมูลประจำวันการชักชวนให้ครอบครัวในชุมชนเข้าร่วมบันทึกข้อมูลได้ยิ่งมาก ยิ่งทำให้ข้อมูลมีประโยชน์และตรงกับความเป็นจริงมากขึ้น อย่างไรก็ตามไม่ควรให้มีครัวเรือนเข้าร่วมน้อยกว่า ร้อยละ 30 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด
5. ประชุมชี้แจงครอบครัวที่ร่วมกิจกรรมบันทึกข้อมูลประจำวัน เก็บข้อมูลเบื้องต้นของครอบครัวที่ร่วมโครงการ (แบบเก็บข้อมูล ชุดที่1) พร้อมทั้งอธิบายวิธีการบันทึกข้อมูลในแบบเก็บข้อมูลชุดที่ 2 พร้อมทั้งมอบแบบบันทึกข้อมูลให้แต่ละครอบครัวไปดำเนินการ
6. ช่วงแรกควรมีการประชุมฟังความเห็นเป็นระยะ เช่น ทุกสัปดาห์ และจัดคนออกตรวจเยี่ยมสอบถามถึงปัญหาที่อาจเกิดขึ้นจากการบันทึกข้อมูล และควรรวบรวมแบบบันทึกมาประมวลผลทุก 15 วัน เพื่อป้องกันความเฉื่อยชาในการบันทึก และหากมีจุดบกพร่องจะได้แก้ไขเพิ่มเติมเพราะยังไม่ลืมข้อมูลที่ควรบันทึกลงไป
7. แบบเก็บข้อมูลชุดที่ 3 อาจไม่จำเป็นสำหรับทุกชุมชน แต่จะมีประโยชน์มากสำหรับชุมชนที่มีครอบครัวเข้าร่วมเก็บข้อมูลน้อย หรือมีการเก็บพืชจากธรรมชาติออกขายอย่างเป็นล่ำเป็นสัน โดยข้อมูลในส่วนนี้คณะทำงานชุมชนอาจดำเนินการเก็บข้อมูลเอง
8. คณะกรรมการควรนำข้อมูลที่รวบรวมได้มาประมวลผล และนำเสนอข้อมูลให้ชุมชนได้รับรู้เป็นระยะๆ เช่น ทุก 2 เดือน เพื่อให้ชุมชนเห็นคุณค่าของข้อมูลที่ได้ และตื่นตัวในการบันทึกข้อมูล

2.7.4 การกระจายแบบบันทึกข้อมูล

1. ในหนึ่งชุมชนควรทำการบันทึกข้อมูลไม่ต่ำกว่าร้อยละ 30 ของจำนวนครัวเรือนที่มีในชุมชนนั้น
2. การหาผู้บันทึกข้อมูลควรเป็นอาสาสมัครที่เต็มใจทำ ตั้งใจบันทึกข้อมูลที่ตรงกับความเป็นจริงและได้ข้อมูลครบถ้วนถูกต้องที่สุด
3. ผู้บันทึกข้อมูลในแต่ละครอบครัวอาจมีมากกว่า 1 คน แต่ต้องเข้าใจตรงกันในวิธีการกรอกข้อมูลและมีความตั้งใจในการเก็บข้อมูล บันทึกข้อมูลตามความเป็นจริง ตามแนวทางที่กำหนด
4. สัดส่วนการกระจายของแบบบันทึกข้อมูลควรกระจายตามสัดส่วนรายได้ของประชากรในชุมชนนั้น เช่น ในชุมชนมีผู้ฐานะดีประมาณร้อยละ 20 ฐานะปานกลางร้อยละ 50 ฐานะยากจนประมาณร้อยละ 30 หากใช้แบบสำรวจ 30 ชุด ให้กระจายกลุ่มละ 6, 15 และ 9 ชุด ตามลำดับ
5. คณะทำงานควรรวบรวมข้อมูลจากครอบครัวที่บันทึกข้อมูลทุกๆ 15 วัน และต้องตรวจสอบความครบถ้วนของข้อมูลในแบบบันทึกที่ได้รับ หากมีส่วนใดที่ขาดตกบกพร่องให้สอบถามและบันทึกให้ครบถ้วนทันที
6. ชุมชนควรพิจารณาให้ค่าตอบแทน ผลประโยชน์ หรือสิทธิพิเศษ แก่ผู้บันทึกข้อมูลตามความเหมาะสม
7. หากมีตลาดในชุมชนหรือใกล้ชุมชนที่เป็นแหล่งจำหน่ายพืชที่เก็บจากธรรมชาติ หรือในชุมชนมีกลุ่มที่มีอาชีพเก็บหาพืชหรือสมุนไพรจากธรรมชาติขาย ควรใช้แบบเก็บข้อมูลชุดที่ 3 ร่วมด้วย

2.7.5 วิธีการบันทึกข้อมูลในแบบบันทึกประจำวัน

1. ให้บันทึกเป็นข้อมูลรวมของแต่ละครัวเรือน ไม่ว่าสมาชิกคนใดก็ตามเป็นผู้เก็บหาพืชจากธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ก็ถือว่าเหมือนกัน
2. บันทึกข้อมูลที่ละเอียดที่สุดเท่าที่ทราบ เช่น พื้นที่เก็บควรระบุชื่อป่าด้วย หากพื้นที่ป่ากว้างอาจระบุตำแหน่งให้ชัดเจนขึ้น เช่น ป่าต้นสนริมสระสี่เหลี่ยมด้านทิศเหนือ เป็นต้น
3. ควรบันทึกข้อมูลทุกวันที่มีการเก็บพืชจากธรรมชาติมาใช้ประโยชน์
4. ไม่ต้องบันทึกการเก็บพืชที่ตั้งใจปลูกขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ เช่น ต้นหอม ถั่ว กระถิน
5. ปริมาณพืชหรือสมุนไพรที่เก็บ หากเป็นไปได้ควรประมาณให้เป็นหน่วยน้ำหนัก เช่น ขีด หรือกิโลกรัม
6. หากมีรายจ่ายพิเศษที่เกิดจากการเก็บหาพืช หรือข้อมูลอื่นๆ เช่น ไปช่วยกันเก็บหลายคน มีการแบ่งปันพืชที่เก็บได้ ให้บันทึกไว้ในช่องหมายเหตุด้วย
7. หากพืชนั้นนำไปขายให้บันทึกปริมาณที่ขาย และรายได้ที่เกิดจากการขายในช่อง ‘เป็นเงิน’ ด้วย
8. หากไม่ได้ขายในช่อง ‘เป็นเงิน’ ไม่ต้องกรอก ผู้ประมวลผลข้อมูลจะกรอกและคำนวณให้เพื่อเกณฑ์การคิดราคาจะได้ตรงกัน

แบบบันทึกข้อมูลแบบที่ 1 ข้อมูลครอบครัวที่บันทึกข้อมูล

1. บ้านเลขที่.....
2. สมาชิกที่อยู่ในบ้านประกอบด้วย (เรียงตามอายุมากไปน้อย) และโปรดเขียนเครื่องหมาย ✓ หลังชื่อผู้ที่มีส่วนช่วยกรอกข้อมูลในแบบบันทึกประจำวัน (แบบบันทึกข้อมูลแบบที่ 2)

ชื่อ-นามสกุล	อายุ (ปี)	การศึกษาสูงสุด	อาชีพหลัก

3. ผู้ที่เก็บหาพืชจากธรรมชาติมาใช้มากที่สุดคือคนที่ .....และคนที่.....
4. รายได้รวมโดยเฉลี่ยทั้งหมดของครอบครัวต่อปี.....บาท
5. แหล่งรายได้หลักของครอบครัวได้จาก.....
6. ในเดือนที่ผ่านมาครอบครัวนี้ได้ใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติมากน้อยเพียงใด
   - ☐ บ่อยๆ อย่างน้อยอาทิตย์ละครั้ง
   - ☐ ใช้บ้างเดือนละ 2-3 ครั้ง
   - ☐ นานๆ 2-3 เดือนจะใช้ครั้ง
   - ☐ แทบไม่เคยใช้เลย ถ้าใช้ก็ซื้อต่อจากที่เขาเก็บมา

รหัสแบบบันทึกข้อมูล ...../.....

แบบบันทึกข้อมูลแบบที่ 2 แบบบันทึกประจำวันการใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติ

วัน/เดือน	ชื่อพืช/ส่วนที่เก็บ	เก็บมาจาก	ปริมาณที่เก็บ	การใช้ประโยชน์	หมายเหตุ	เป็นเงิน

(ตัวอย่างการกรอก) แบบบันทึกประจำวันการใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติ

วัน/เดือน	ชื่อพืช/ส่วนที่เก็บ	เก็บมาจาก	ปริมาณที่เก็บ	การใช้ประโยชน์	หมายเหตุ	เป็นเงิน
3 มีนาคม	ยอดผักเม็ก	ป่าศาลปู่ตา	ครึ่งกิโลกรัม	- กินที่บ้านครึ่งนึง - แบ่งญาติ/เพื่อนบ้านอีกครึ่งนึง		
	เม็ดกระบก	นาตามั่น	2 กิโลกรัม	เก็บไว้กินที่บ้าน		
5 มีนาคม	บอระเพ็ด	ป่าห้วยสำราญ	3 กิโลกรัม	- เก็บไว้ทำยาครึ่งกิโลกรัม - ที่เหลือขายให้ยายอิ่ม	ตาอิ่มสั่งให้เก็บมาขายให้	50 บาท
	ยอดผักหนาม	ห้วยสำราญ	1 กิโลกรัม	- ดองไว้กินเอง - ใส่ถุงฝากขายที่ตลาด		ขายได้ 30 บาท (10 มีนาคม)
	ใบผักแว่น	ห้วยสำราญ	2 ขีด	- กินที่บ้าน		
	ยอดกระโดนน้ำ	ป่าห้วยสำราญ	3 ขีด	- กินที่บ้าน		
6 มีนาคม	ต้นไผ่หนาม	นา	4 ลำ (ลำละ 12 เมตร)	- ทำรั้วแปลงผักที่นา - เหลาทำไม้แกน และจักตอกไว้ผูกตับหญ้าคา 2 ลำ		
	ใบหญ้าคา	ป่าโคกใหญ่	4 กระสอบ	- สานตับหญ้าคา มีคนรับซื้อตับละ 4 บาท	ค่ารถ 50 เหมาไปหลายคน	ขายตับหญ้าคาได้ 450 บาท

แบบบันทึกข้อมูลแบบที่ 3 แบบบันทึกการใช้พืชจากธรรมชาติในระบบเศรษฐกิจชุมชน แหล่งเก็บข้อมูล.....

วันสำรวจ	ชื่อคนขาย	ชื่อสินค้าจากพืช	เก็บมาจาก	ปริมาณที่ขาย	ราคาต่อหน่วย	รวมที่ขายได้	การใช้ประโยชน์	หมายเหตุ

(ตัวอย่างการกรอก) แบบบันทึกข้อมูลแบบที่ 3 แบบบันทึกการใช้พืชจากธรรมชาติในระบบเศรษฐกิจชุมชน แหล่งเก็บข้อมูล.....*ตลาดนัดกลางหมู่บ้าน*.....

วันสำรวจ	ชื่อคนขาย	ชื่อสินค้าจากพืช	เก็บมาจาก	ปริมาณที่ขาย	ราคาต่อหน่วย	รวมที่ขายได้	การใช้ประโยชน์	หมายเหตุ
5 กรกฎาคม	ป้าสี	หน่อไม้ต้ม	ป่าโคกใหญ่	10 กิโลกรัม (กองขาย กองละประมาณ ครึ่งกิโลกรัม	กองละ 5 บาท	100 -	กิน	
		ผักกูด	ห้วยในป่าโคกใหญ่	8 กอง กองละ 2 ขีด	2 กอง 5 บาท	20 -	กิน	
	ลุงชาติ	ไม้เกี๊ยะ	ป่าสนเหนือ	กองขายกองละ ครึ่งกิโลกรัม (มีอยู่ 10 กอง)	กองละ 10 บาท	60 -	ก่อไฟ	ขายไม่หมด

(ตัวอย่างการกรอก) แบบบันทึกข้อมูลแบบที่ 3 แบบบันทึกการใช้พืชจากธรรมชาติในระบบเศรษฐกิจชุมชน แหล่งเก็บข้อมูล ..บ้านน้าหมึก (เก็บยาส่งให้ร้านลุงโชติที่อำเภอ)

วันสำรวจ	ชื่อคนขาย	ชื่อสินค้าจากพืช	เก็บมาจาก	ปริมาณที่ขาย	ราคาต่อหน่วย	รวมที่ขายได้	การใช้ประโยชน์	หมายเหตุ
8 เมษายน	น้าจ้อย (เมียน้าหมึก)	บอระเพ็ดแห้ง (สับแล้ว)	ป่าโคกใหญ่	12 กิโลกรัม (1 ถุงปุ๋ย)		60 -	ทำยา	ค่ารถเอายาไปส่ง 30 -
		ใบมะกาแห้ง	ป่าโคกใหญ่	8 กิโลกรัม (1 ถุงปุ๋ย)	กิโลกรัมละ 4 บาท	32 -	ทำยา	ไปพร้อมกัน
		มะตูมแห้ง (สับตาก)	ป่าโคกใหญ่	8 กิโลกรัม (ครึ่งถุงปุ๋ย)	กิโลกรัมละ 12 บาท	96 -	ขายทำยาอาหาร	ไปพร้อมกัน

2.7.6 การใช้ประโยชน์จากข้อมูลในแบบบันทึก

ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากข้อมูลที่บันทึกไว้ โดยนำข้อมูลที่รวบรวมได้มาแยกแยะ ประมวล จัดเป็นกลุ่มหรือหมวดหมู่แล้วหาปริมาณประโยชน์จากพืชรวมออกมาเป็นข้อมูลของชุมชน ในพื้นที่ที่มีผู้เชี่ยวชาญคอมพิวเตอร์อาจช่วยให้ประมวลผลได้รวดเร็วขึ้น สำหรับชุมชนที่เก็บข้อมูลจากครัวเรือนจำนวนน้อยจะทำให้ได้ข้อมูลเพียงการประมาณการ เช่น หากเก็บข้อมูลเพียงร้อยละ 30 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด ต้องคูณค่าที่รวบรวมมาได้ด้วย 10 แล้วหารด้วย 3 เพื่อให้เป็นค่าประมาณการของทั้งหมู่บ้าน ณ จุดนี้จะเห็นได้ว่ายิ่งเก็บข้อมูลได้ครอบคลุมมากขึ้นก็ยิ่งทำให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องสมบูรณ์มากขึ้น

ข้อมูลที่ชุมชนจะได้ประโยชน์จากการเก็บข้อมูลเหล่านี้ประกอบด้วย

1. พื้นที่ใดบ้างที่คนในชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติ และใช้บ่อยเพียงใด
2. แต่ละพื้นที่มีพืชชนิดใดบ้างที่มีการนำมาใช้ประโยชน์ได้
3. ทำให้ทราบประโยชน์ที่ได้รับจากพืชในธรรมชาติในช่วงเวลาต่างๆ กันของปี
4. ผู้ที่ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติมีใครบ้าง แต่ละคนได้ประโยชน์มากน้อยเพียงใด
5. ปริมาณการใช้ประโยชน์ของพืชแต่ละชนิดมีมากน้อยเพียงใด
6. มูลค่าของพืชแต่ละชนิดที่นำมาใช้ประโยชน์ในแต่ละช่วงของปีมีเท่าใด
7. มูลค่ารวมที่ชุมชนใช้ประโยชน์จากพืชในป่าหรือพื้นที่สาธารณะในแต่ละช่วงของปีมีเท่าใด
8. ใช้เป็นข้อมูลที่ชี้ให้คนในชุมชนเห็นคุณค่าและประโยชน์ของป่า และกระตุ้นให้มีส่วนร่วมในการฟื้นฟู และอนุรักษ์พืชประจำถิ่น รวมทั้งพื้นที่สาธารณะและป่าร่วมกัน
9. หากเก็บข้อมูลอย่างต่อเนื่องจะทราบแนวโน้มการใช้ประโยชน์เพิ่มขึ้นหรือลดลงของพืชแต่ละชนิด ซึ่งนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงสาเหตุ และนำสู่การวางแผนพัฒนาได้ด้วย
10. หากทุกชุมชนที่ใช้พื้นที่ป่าหรือที่สาธารณะร่วมกันได้ทำ จะทำให้เห็นสัดส่วนการใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชนต่างๆซึ่งนำมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการด้านการอนุรักษ์ฟื้นฟูพื้นที่ได้
11. ใช้เป็นข้อมูลประกอบการวางแผนฟื้นฟู อนุรักษ์ หรือใช้ประโยชน์จากพืชในธรรมชาติร่วมกันอย่างยั่งยืนของชุมชน

แบบเก็บข้อมูลชุดนี้เป็นเสมือนเครื่องมือเบื้องต้นในการเก็บข้อมูลการใช้ประโยชน์จากพืช (หรืออาจขยายรวมไปถึงสัตว์ หรือแร่ธาตุได้) ในพื้นที่ธรรมชาติ ที่จะพัฒนาไปสู่การเก็บข้อมูลในรายละเอียดแต่ละส่วนที่สนใจศึกษาในอนาคต ผู้ใช้เครื่องมือต้องตระหนักว่าการเก็บข้อมูลใดๆ ก็ตามย่อมมีความยุ่งยากโดยเฉพาะในช่วงแรกเป็นธรรมดา แต่ประโยชน์ของข้อมูลที่ได้รับที่คุ้มค่า น่าจะเป็นแรงจูงใจสำคัญที่ช่วยให้กิจกรรมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องได้ แบบเก็บข้อมูลที่นำเสนอนี้ควรนำไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะกับสภาพพื้นที่และวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นอีกครั้ง การนำแบบเก็บข้อมูลนี้ส่งผ่านครูอาจารย์ให้เยาวชนที่ศึกษาอยู่ในโรงเรียนช่วยรวบรวมในครอบครัวของตน อาจเป็นทางหนึ่งที่ช่วยให้มีความเป็นไปได้มากขึ้น

บทที่ 3 สถานการณ์การเก็บหา และใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ

แม้ในปัจจุบันอุตสาหกรรมผลิตยาและผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรเริ่มตื่นตัวต่อการปลูกพืชสมุนไพรที่เป็นวัตถุดิบหลายชนิดขึ้นเอง เพื่อความมั่นใจในคุณภาพและปริมาณของวัตถุดิบที่จะผ่านเข้าสู่กระบวนการผลิตได้อย่างต่อเนื่อง แต่การศึกษาครั้งนี้พบว่า การปลูกสมุนไพรใช้เองของผู้ผลิตยังมีเป็นส่วนน้อย สมุนไพรจากธรรมชาติยังคงเป็นแหล่งหลักของธุรกิจเครื่องยาไทย ทั้งจากพืชสมุนไพรที่ขึ้นเองอยู่ตามหัวไร่ปลายนา ชายป่า และสมุนไพรที่ขึ้นอยู่ในพื้นที่ป่าจริงๆ นอกจากนี้ยังพบว่าขณะนี้มีการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกสมุนไพรบางส่วนที่เคยหามาจากป่ามากขึ้น เช่น มะขามป้อม บอระเพ็ด อัคคีทวาร สมุนไพรในตำรับยาห้าราก เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการนำเข้าวัตถุดิบสมุนไพรจากประเทศเพื่อนบ้านมากขึ้นเนื่องจากไม่สามารถหาสมุนไพรเหล่านั้นได้แล้วในประเทศไทย เช่น รากระย่อม กระวาน ลูกผักชี เป็นต้น

3.1 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองผ่านตลาดเครื่องยาไทย

การศึกษาครั้งนี้ได้สัมภาษณ์ร้านขายส่งเครื่องยาไทยย่านจักรวรรดิจำนวน 2 ร้าน ได้แก่ ร้านเจ้ากรมเป๋อ และร้านตั้งง่วนเซ้ง แม้ว่าร้านทั้งสองจะตั้งอยู่ห่างกันไม่มาก แต่มีสินค้าและรูปแบบการขายที่แตกต่างกัน กล่าวคือร้านเจ้ากรมเป๋อนอกเหนือจากชื่อเสียงด้านความเก่าแก่ที่เปิดกิจการมายาวนานแล้ว ยังเน้นขายเครื่องยาไทยเป็นหลักส่วนยาจีนจะมีเฉพาะตัวยาที่เข้าอยู่ในตำรับยาไทย และเน้นการขายปลีกให้กับลูกค้ารายย่อยที่ซื้อยาไปใช้เอง ส่วนร้านตั้งง่วนเซ้งจะเน้นขายสมุนไพรนำเข้าทั้งสมุนไพรจากจีน เครื่องเทศจากอินโดนีเซีย และสมุนไพรที่นำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้าน เน้นการขายส่งให้กับผู้ผลิตยาไทย ร้านขายยาไทยในต่างจังหวัด และลูกค้ารายใหญ่อื่นๆ ไม่เน้นการขายปลีกหน้าร้าน สำหรับสมุนไพรไทยที่มาจากธรรมชาติจะเลือกนำมาขายไม่มากชนิด เฉพาะตัวที่ต้องใช้ควบคู่กับยาจีนเพื่อลดต้นทุนการจัดเก็บสินค้าลง ทำให้ข้อมูลที่ได้จากร้านตั้งง่วนเซ้งมาช่วยเสริมในส่วนที่ขาดของข้อมูลจากร้านเจ้ากรมเป๋อซึ่งจะนำเสนอเป็นข้อมูลหลักในส่วนนี้ นอกจากนี้ยังได้ข้อมูลเพิ่มเติมจากการจัดสนทนากลุ่มแลกเปลี่ยนข้อมูลกันระหว่างเจ้าของร้านขายเครื่องยาไทยในย่านจักรวรรดิจำนวน 5 ร้าน กับคณาจารย์และนักวิชาการด้วย

ร้านเจ้ากรมเป๋อ เป็นร้านขายยาเก่าแก่คู่สังคมไทยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 นับถึงปัจจุบัน (ปี 2551) มีอายุ 114 ปี ปัจจุบันผู้รับผิดชอบกิจการของร้านคือคุณถวัลย์ สุวรรณเตมีย์ ซึ่งเป็นรุ่นเหลนรุ่นแรกของเจ้ากรมเป๋อ คุณถวัลย์รับสืบทอดกิจการจากคุณหญิงแพทย์หญิงสลาด ทัพวงศ์ ซึ่งเป็นรุ่นหลานคนสุดท้ายที่ดูแลกิจการนี้ถึงแม้ว่าท่านจะเป็นแพทย์แผนปัจจุบันก็ตาม การที่ร้านเจ้ากรมเป๋อเน้นขายปลีก

ดังที่กล่าวมาแล้วทำให้ต้องซื้อตัวยาแทบทุกชนิดเก็บไว้ไม่ให้ขาด จะไม่สามารถใช้วิธีซื้อเก็บไว้น้อยชนิดแต่ชนิดละมากๆ เพื่อลดต้นทุนการเก็บเหมือนร้านอื่น เพราะไม่เช่นนั้นจะทำให้ไม่มียาจ่ายให้ผู้ป่วยที่มาซื้อ ด้วยเหตุนี้ปัจจุบันร้านเจ้ากรมเป๋อมีตัวยาเก็บไว้ขายอยู่ประมาณ 500 ชนิด โดยคุณถวัลย์บอกว่าสมุนไพรที่ต้องขายอยู่แทบทุกวันจะมีอยู่ประมาณ 300 ชนิด ส่วนที่เหลือจะหยิบขายน้อยกว่าแต่ก็จำเป็นต้องมีไว้ เนื่องจากยังมีคนต้องการใช้ผสมในตำรับยา *"ถ้าเขามาถามที่นี่แล้วไม่ได้ เขาก็ไม่รู้จะไปหาที่ไหนแล้ว"* คุณถวัลย์บอก

คุณถวัลย์พูดถึงที่มาของพืชสมุนไพรในร้านว่าส่วนใหญ่หรือมากกว่าครึ่งได้มาจากธรรมชาติหรือจากหัวไร่ปลายนา มีส่วนน้อยเท่านั้นที่มีเกษตรกรตั้งใจปลูกขายเป็นสมุนไพร และมีอีกจำนวนไม่น้อยที่นำเข้าจากต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศจีนในกลุ่มเครื่องเทศและเครื่องยาจีนที่ใช้อยู่ในตำรับยาไทยมาตั้งแต่โบราณ และจากประเทศเพื่อนบ้านในกลุ่มพืชสมุนไพรไทยที่ไม่สามารถหาได้แล้วหรือหาได้ยากในประเทศ เช่น ระย่อม เจตมูลเพลิงแดง เป็นต้น ส่วนในด้านมูลค่าของสินค้าสมุนไพรจากต่างประเทศแม้จะมีในสัดส่วนทั้งชนิดและปริมาณน้อยกว่าแต่จะมีราคาที่สูงกว่า คุณถวัลย์ยังให้ข้อมูลที่น่าสนใจเพิ่มเติมด้วยว่าปัจจุบันพืชสมุนไพรไทยหลายชนิดที่เคยส่งออก เราต้องนำเข้ามาจากต่างประเทศโดยเฉพาะจีนโดยยกตัวอย่างเกสรบัวหลวงที่ในบางช่วงของปีต้องนำเข้ามาจากจีนในราคาที่แพงกว่าเดิมแต่ก็ต้องใช้เพราะในประเทศไทยบางช่วงหาซื้อไม่ได้เลย เจ้าของร้านตั้งง่วนเซ้งให้ข้อมูลส่วนนี้เพิ่มเติมในทำนองเดียวกัน โดยยกตัวอย่างกระวานไทยซึ่งเป็นสมุนไพรที่ดีมากกลิ่นหอม มีมากในจังหวัดยะลาแต่เมื่อมีเหตุการณ์ไม่สงบแถบนั้นก็ไม่มีใครนำมาขาย ปัจจุบันจึงต้องซื้อจากอินโดนีเซียซึ่งคุณภาพด้อยกว่าของไทยมาก ผลสำรองก็เช่นเดียวกันแต่เดิมประเทศไทยเคยส่งออกไปยังจีน แต่ปัจจุบันจีนเริ่มมีส่งมาขายให้ไทยบ้างแล้ว

สภาพปัญหาที่พบของวัตถุดิบพืชสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติคุณถวัลย์บอกว่ามี 2 ด้านหลัก คือ ด้านปริมาณ กับด้านคุณภาพของวัตถุดิบ พืชสมุนไพรจากธรรมชาติหลายชนิดหายากขึ้น สั่งแล้วไม่ได้สินค้า หรือเมื่อได้มาก็มีราคาสูงขึ้นหรือคุณภาพด้อยลง เช่น ไม้กฤษณาที่ซื้อได้ในปัจจุบันนี้มีแต่เนื้อไม้สีขาวเท่านั้นเนื้อสีดำไม่มีแล้ว ส่วนคุณภาพในแง่การปนเปื้อนสกปรกก็มีบ้าง การแก้ปัญหาของทางร้านจะใช้วิธีการตรวจสอบคุณภาพสินค้าก่อน คือใช้คนเก่าแก่ในร้านที่ชำนาญในการดูสมุนไพรช่วยตรวจสอบดูสินค้าให้ว่าถูกชนิดหรือไม่ทำมาขายในรูปแบบที่ต้องการหรือเปล่ายาบางแห่งดีหรือไม่เป็นต้น นอกจากนี้การซื้อก็จะต้องเลือกคนขายส่งที่คุ้นเคยไว้ใจได้ มีทั้งที่เป็นชาวบ้านที่มาจากต่างจังหวัดและคนที่รับซื้อต่อมาจากชาวบ้านอีกต่อหนึ่ง (ซึ่งจะพูดถึงโดยละเอียดต่อไป) กลุ่มนี้ถ้าสินค้ามีปัญหาจะขอเปลี่ยนคืนได้

ในส่วนของวิธีการเลือกซื้อสินค้าเข้าร้านจะใช้วิธีการหลัก 2-3 วิธี วิธีแรกซึ่งเป็นส่วนที่ไม่มากนักคือซื้อจากชาวบ้านที่เป็นคนเก่าคนแก่ที่เคยติดต่อนำวัตถุดิบสมุนไพรมาขายให้สืบต่อกันมาตั้งแต่อดีตซึ่งกลุ่มนี้จะเป็นกลุ่มที่ไว้ใจได้มากที่สุดและมักเป็นสมุนไพรที่ค่อนข้างหาได้ยาก ถ้าเขามีสมุนไพรมากพอเขาก็จะติดต่อแล้วส่งมาให้ แต่ปัญหาคือบางคนก็เลิกทำเพราะไม่มีคนรุ่นใหม่ทำสืบต่อจึงหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน หรือไม่ก็ไม่สามารถหาสมุนไพรมาส่งให้ได้แล้ว การแก้ปัญหาในเบื้องต้นอาจซื้อจากร้านข้างเคียงที่ยังมีสินค้าขายอยู่ ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาระยะสั้นและทางร้านเจ้ากรมเป๋อจะใช้วิธีนี้น้อยเพราะหากที่ร้านไม่มีร้านอื่นๆ ก็มักจะหมดไปก่อนนั้นแล้ว เมื่อหาไม่ได้จริงๆ ทำให้ต้องหันไปพึ่งวิธีการสุดท้ายคือให้กลุ่มชาวบ้านที่รวบรวมสมุนไพรอื่นๆ มาขายให้เป็นประจำอยู่แล้วช่วยหาตัวที่ขาดมาขายให้เพิ่มเติม อย่างไรก็ตามหากเป็นสมุนไพรชนิดที่เขาไม่เคยทำขายมาก่อนก็ต้องมีตัวอย่างให้ดู

และให้ลองหามาให้ดูเป็นตัวอย่างก่อนเมื่อแน่ใจแล้วจึงค่อยสั่งมาจำนวนมากขึ้น แต่หลายชนิดคนที่ไม่เคยทำมาขายก็จะไม่รู้จักว่าต้นจริงๆ เป็นอย่างไร จะหาได้ที่ไหน ทำให้ขาดสมุนไพรชนิดนั้นไปอย่างถาวรก็มี

คุณถวัลย์ได้กล่าวถึงพืชสมุนไพรจากป่าที่ยังคงสามารถหาซื้อวัตถุดิบได้ตามต้องการว่าส่วนใหญ่จะเป็นไม้ที่ขึ้นง่ายโตเร็ว พบได้ทั่วไป เช่น งิ้ว ข่อย ขี้เหล็ก มะกา บางส่วนเป็นไม้เล็กที่แพร่พันธุ์ได้ง่าย เช่น บอระเพ็ด พืชสมุนไพรบางชนิดที่หลายคนอาจคิดว่าได้จากการปลูก เช่น ข่า ซึ่งมีการปลูกอยู่ทั่วไป เจ้าของร้านตั้งง่วนเซ้งบอกว่าข่าที่ใช้ทำยาจะเป็นข่าที่ได้จากป่าที่มีเสี้ยนมากและกลิ่นฉุน จะไม่ใช้ข่าปลูกที่นำมาใส่อาหาร ข่าป่ายังเป็นสมุนไพรที่หาได้ไม่ยากและเติบโตขยายพันธุ์เร็ว การขุดมาขายปีละครั้งในช่วงหน้าแล้งทำให้มีเวลาแตกหน่อในช่วงฤดูฝนซึ่งเข้าไปขุดได้ยาก

สำหรับสมุนไพรที่หายากคุณถวัลย์บอกว่าส่วนใหญ่จะเป็นสมุนไพรที่เป็นไม้ยืนต้นในป่าที่ต้องใช้เวลาเติบโตนานกว่าจะนำมาใช้ประโยชน์ได้ หลายชนิดปลูกได้ยาก หรือถึงแม้ปลูกได้แต่การต้องรอนานหลายปีกว่าจะได้ผลตอบแทน ทำให้ไม่มีผู้สนใจปลูก นอกจากนี้สมุนไพรที่เคยพบทั่วไปตามหัวไร่ปลายนาที่รกร้าง เช่น มะตาด สะแกนา ขี้หนอน เมื่อพื้นที่รกร้างถูกเจ้าของปรับไถนำไปใช้ประโยชน์ก็พลอยทำให้สมุนไพรเหล่านี้ลดน้อยลงด้วย

เมื่อสอบถามถึงสมุนไพรที่เริ่มขาดแคลนหาได้ยาก คุณถวัลย์ได้นำบัญชียาของทางร้านมาค่อยๆ เปิด และระบุชื่อพืชสมุนไพรจากธรรมชาติที่เริ่มขาดแคลนหรือหาซื้อยากขึ้นในบางช่วงของปี ดังนี้ ใบตาลหม่อน ว่านสากเหล็ก ต่อไส้ เมล็ดชุมเห็ดไทย จุกโรหินี ไคร้เครือ เมล็ดคำแสด ดอกขี้หนอน ลูกกระดอม ดอกกรรณิการ์ ลูกกระเบียน น้ำเต้าใต้ดิน เขาหัวลิง นมตำเลีย มะตาด รากระย่อม เปลือกไม้ซาก เมล็ด/ผลลำโพงขาว เกสรบัวหลวง รากบัว ผลสลอด ลูกสารพัดพิษ สันพร้าหอม ส้มมือ สิงหโมรา ผลสำรอง อำพันหางหมู หัวอุตพิด ซึ่งหลายชนิดใช้ปีละไม่มากแต่ก็เริ่มไม่มีขาย ส่วนที่เจ้าของร้านตั้งง่วนเซ้งเพิ่มเติมให้ในส่วนที่นอกเหนือจากที่คุณถวัลย์พูดถึง ได้แก่ ลูกกระวาน อบเชยไทย (เดิมมีมากแถบกาญจนบุรี) ลูกผักชี (ปัจจุบันนำเข้าจากจีนคุณภาพต่ำกว่าของไทย) และจากการประชุมกลุ่มผู้ประกอบการเพิ่มเติมพบว่าไคร้เครือ สมุลแว้ง ดอกกานพลู หัวข้าวค่า รงค์ทอง สำรอง ข้าวเย็นเหนือข้าวเย็นใต้ จันทร์เทศ เป็นต้น ซึ่งเป็นพืชที่เริ่มขาดแล้วแต่ยังมีความต้องการใช้ปริมาณสูงมากในแต่ละปี นอกจากนี้จากการแลกเปลี่ยนข้อมูลกับนักวิชาการในวันที่จัดสนทนากลุ่มทำให้ทราบด้วยว่าสมุนไพรบางชนิดที่ขายในร้านขายเครื่องยาไทยผิดต้น หรือผิดส่วนที่ควรเป็น เช่น รากปลาไหลเผือก ลูกผักชีล้อม และกลุ่มสมุนไพรห้าราก ที่ปัจจุบันที่ขายใช้ส่วนของลำต้นแทนแทบทั้งหมด

คุณถวัลย์และเจ้าของร้านตั้งง่วนเซ้งกล่าวตรงกันว่าปัจจุบันปัญหาต่างๆ ที่เกิดกับสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติยังไม่มีหน่วยงานใดของภาครัฐเข้ามารับผิดชอบช่วยแก้ปัญหา ทำให้ผู้ประกอบการต้องแก้ปัญหากันเองเท่าที่กลไกทางการตลาดเปิดช่องทางไว้ ตั้งแต่การรู้จักสต๊อกสินค้าไว้ตามฤดูกาลที่พอหาซื้อไว้ได้ การพยายามให้ผู้หาสมุนไพรส่งหาแหล่งสมุนไพรใหม่ๆ ให้ การยืมหรือซื้อขายระหว่างร้านค้าเพื่อให้มีสินค้าขายหรือส่งให้กับลูกค้าประจำของตน การขึ้นราคาสินค้า การนำเข้าสินค้าจากแหล่งอื่นทั้งจากประเทศเพื่อนบ้านหรือแม้แต่ประเทศที่ห่างไกลออกไปที่มีสินค้าชนิดนั้นหรือใกล้เคียง และสุดท้ายคือจำเป็นต้องยอมรับว่าสมุนไพรนั้นๆ ไม่มีคนรู้จักและไม่สามารถหาได้อีกต่อไป คุณถวัลย์ยอมรับว่าทุกวันนี้ไม่ได้รู้ข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งที่มาของสมุนไพรจากธรรมชาติทั้งหมด ที่พอรู้บ้างก็ได้จากการสอบถามผู้ที่หาสมุนไพรมาส่งให้ที่ร้าน ซึ่งเป็นกลุ่มที่ใกล้ชิดกับชาวบ้านที่หาสมุนไพรจากธรรมชาติมาส่งมากกว่า เจ้าของร้านอื่นที่เข้าร่วมสนทนากลุ่มก็บอกในลักษณะเดียวกัน

3.2 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองผ่านผู้ป้อนวัตถุดิบเข้าสู่ตลาดสมุนไพร

กลุ่มผู้จัดหาสมุนไพรจากในพื้นที่ต่างๆ เข้ามาขายให้กับผู้ผลิตหรือร้านขายเครื่องยาไทย เป็นหนึ่งในตัวจักรสำคัญที่เชื่อมต่อให้สมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติถูกนำเข้ามาใช้ในระบบการผลิตหรือตลาดยาสมุนไพรที่จะส่งต่อไปยังผู้บริโภค กลุ่มจัดหาสมุนไพรมีหลายรูปแบบมีวิธีการจัดหาสมุนไพรมาส่งเข้าสู่ระบบแตกต่างกันเล็กน้อย กลุ่มแรก เป็นกลุ่มชาวบ้านในพื้นที่ที่อยู่ใกล้แหล่งสมุนไพรในธรรมชาติที่ไม่ห่างจากกรุงเทพฯ มากนัก เช่น กาญจนบุรี ราชบุรี จะยึดอาชีพหาสมุนไพรมาขายเป็นอาชีพหลัก จะมีอีกส่วนหนึ่งที่ทำหน้าที่รวบรวมสมุนไพรจากชาวบ้านที่อยู่ใกล้ๆ กัน ทำหน้าที่เป็นยี่ปั๊ว นำมาส่งขายให้ร้านในย่านจักรวรรดิจากการไปสังเกตการนำสมุนไพรจากต่างจังหวัดของยี่ปั๊วเข้ามาขายในย่านจักรวรรดิ พบว่าจะเริ่มนำสมุนไพรเข้ามาขายในช่วงประมาณตีสี่ไปจนถึงหกโมงเช้าทุกวันยกเว้นวันอาทิตย์ โดยผู้รับซื้อสมุนไพรจากชาวบ้านเหล่านี้จะนำสมุนไพรที่ตนรวบรวมไว้บรรทุกใส่รถกระบะมาจนเต็มคัน และจะนำกระสอบที่อัดแน่นด้วยสมุนไพรลงกองไว้ที่หน้าร้านที่ติดต่อสั่งกันไว้ ที่เหลือก็จะขายให้กับร้านอื่นหรือผู้รับซื้อคนกลาง (ซาปั๊ว) ที่ไม่มีหน้าร้านที่นั่นแต่อาศัยวิ่งส่งของให้ย่านนี้เป็นประจำ โดยจะมีการต่อรองราคากันอย่างมีชั้นเชิง หากพอใจราคาก็จะขนลงขาย แต่ถ้าไม่สามารถขายได้ก็อาจนำไปขายแหล่งรับซื้ออื่น เช่น นครปฐม หรือกระทุ่มแบน ต่อไป

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางอีกต่อหนึ่ง (ซาปั๊ว) รับซื้อสมุนไพรจากยี่ปั๊ว แล้วนำมาเก็บไว้ส่งขายให้กับร้านค้าย่านจักรวรรดิอีกต่อหนึ่ง บางส่วนก็ส่งให้กับผู้ผลิตโดยตรง ขณะเดียวกันก็รับรายการสั่งซื้อสมุนไพรจากร้านเครื่องยาหรือผู้ผลิตไปเสาะหาสมุนไพรในพื้นที่ต่างๆ มาส่ง อีกกลุ่มหนึ่งลักษณะเดียวกันกับกลุ่มที่กล่าวถึงแต่ดำเนินการโดยกลุ่มของชาวบ้านที่ได้รับการสนับสนุนจากโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรโดยตรง ให้จัดหาสมุนไพรที่มีคุณภาพดีส่งเข้าสู่ระบบการผลิต ซึ่งเป็นรูปแบบที่น่าสนใจที่จะพัฒนาชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรในชุมชนของตนอย่างเป็นระบบ และเกิดประโยชน์ต่อชุมชนอย่างยั่งยืน ในที่นี้จึงขอจะกล่าวถึงกลุ่มนี้ในรายละเอียดมากกว่ากลุ่มอื่น

คุณประยงค์ ประธานกลุ่มวิสาหกิจชุมชนตำบลหัวดง จังหวัดมหาสารคามซึ่งเป็นเครือข่ายชุมชนหนึ่งที่จัดเตรียมวัตถุดิบสมุนไพรส่งให้โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรมาแล้ว 7-8 ปี ได้ให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับกระบวนการจัดหาสมุนไพรป้อนเข้าสู่ระบบการผลิตว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มนี้เริ่มต้นด้วยการปลูกและแปรรูปขมิ้นชันและบัวบกให้เป็นสมุนไพรแห้ง เพื่อส่งให้เป็นวัตถุดิบในการผลิตของโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ปัจจุบันนอกเหนือจากสมุนไพร 2 ชนิดดังกล่าวแล้ว ยังได้จัดส่งมะขามป้อม ฝักเพกา และอัคคีทวารอีกด้วย โดยสมุนไพร 3 ชนิดหลังนี้ เป็นสมุนไพรที่ได้จากการเก็บจากหัวไร่ปลายนาและพื้นที่ป่าตามธรรมชาติ คุณประยงค์บอกว่าการบริหารจัดการเพื่อส่งวัตถุดิบสมุนไพรที่ได้จากการปลูกง่ายกว่าการหาจากธรรมชาติมากเนื่องจากการปลูกมักทำในพื้นที่ใกล้ๆ สำนักงานกลุ่มทำให้สามารถดูแล ควบคุมวิธีการปลูก และปริมาณผลผลิตให้เป็นไปตามต้องการได้ง่ายกว่ามาก อีกทั้งยังไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการเดินทางติดต่อและการขนส่งสินค้าอีกด้วย

เนื่องจากคุณประยงค์ได้รับการถ่ายทอดแนวคิดการทำงานร่วมกับชุมชนมาจาก เภสัชกรหญิง ดร.สุภาภรณ์ ที่ย้ำว่าการทำงานต้องทำเป็นเครือข่ายให้ชุมชนได้รับประโยชน์จากการนำพืชสมุนไพรในธรรมชาติมาขาย ไม่ใช่ทำเพื่อผลประโยชน์ของตนเองฝ่ายเดียว ขณะเดียวกันก็ต้องไม่เป็นการทำลายธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและสิ่งสำคัญที่สุดคือต้องเตรียมสมุนไพรให้มีคุณภาพตามเกณฑ์ที่ทางโรงพยาบาล

กำหนดขึ้นอีกด้วย ทำให้การจัดหาวัตถุดิบสมุนไพรต้องพิถีพิถันมาก โรงพยาบาลได้ให้ความเป็นธรรมในเรื่องราคา และคอยให้ความรู้คำแนะนำในการเตรียมสมุนไพรให้ได้คุณภาพดีอย่างใกล้ชิด

ในการทำงานเพื่อจัดหาวัตถุดิบสมุนไพรจากธรรมชาติ คุณประยงค์เล่าว่าต้องรู้ว่าจะหาสมุนไพรชนิดนั้นๆ ได้จากที่ไหน ต้องคอยสร้างเครือข่ายไว้ในพื้นที่ต่างๆ ที่มีสมุนไพรที่เราต้องการ บางครั้งต้องเดินทางตระเวนไปในพื้นที่ที่คิดว่าจะมีสมุนไพรที่ต้องการ ต้องไปถึงฝั่งลาวและเขมรเพื่อดูว่ามีสมุนไพรอะไรอยู่บ้าง ก่อนที่จะให้ชาวบ้านเก็บสมุนไพรมาขายก็จะติดต่อผู้นำหมู่บ้านเพื่อบอกผ่านไปยังคนในชุมชนให้หาสมุนไพรในป่าออกมาจำหน่าย หลายพื้นที่ในภาคเหนือเขาจะมีระเบียบการใช้พื้นที่ป่าของชุมชนอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังต้องให้ความรู้กับชาวบ้านว่าต้องการสมุนไพรที่มีคุณสมบัติอย่างไร ต้องเก็บอย่างไร เพื่อให้ได้สมุนไพรที่มีลักษณะตามต้องการ (ส่วนใหญ่จะรับซื้อสมุนไพรสดมาแปรรูปเอง) คุณประยงค์ยกตัวอย่างการติดต่อหาซื้อมะขามป้อมว่าต้องเดินทางไปถึงแหล่งใหม่ที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน ต้องไปสอนชาวบ้านให้เก็บให้ถูกวิธีโดยการใช้ผ้ามุ้งรองแล้วเขย่าให้ตกลงมา ซึ่งจะไม่ทำให้ผลช้ำหรือเป็นแผล ต้องบอกไม่ให้ชาวบ้านตัดหรือโค่นต้นจะได้มีไว้เก็บในปีต่อไป ถ้าจะตัดกิ่งก็เป็นการตัดแต่งเพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้นไม่ให้ต้นไม้เสียหาย ต้องตกลงวันเวลารับของโดยต้องย้ำให้เก็บให้ได้ปริมาณตามที่ต้องการเพื่อจะได้เหมารถในขนาดที่เหมาะสมมารับ ซึ่งต้องได้ปริมาณมากพอคุ้มค่าขนส่ง ในกรณีของมะขามป้อมจะมารับหลังจากเก็บไม่เกิน 3 วัน เพื่อนำไปผ่านกระบวนการทำให้แห้งที่ศูนย์จังหวัดมหาสารคาม

การให้ชาวบ้านเก็บหาสมุนไพรจากธรรมชาติมาขายให้ ต้องสร้างความมั่นใจความน่าเชื่อถือให้กับชาวบ้านว่าไม่ได้มาหลอกให้เก็บ ต้องตกลงราคา ปริมาณ และคุณภาพของสินค้าที่จะรับซื้อให้ชัดเจน คุณประยงค์บอกว่า บางครั้งก็ต้องจ่ายเงินมัดจำไว้ให้กับชุมชนก่อนเพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นไว้ใจกัน การทำงานนี้จึงต้องมีการลงทุนและต้องมีความเสี่ยงระดับหนึ่ง ต้องมีเงินสดสำรองมากพอที่จะจ่ายค่าวัตถุดิบ ค่าจ้างรถขนส่ง และค่าใช้จ่ายในการแปรรูปให้เป็นสมุนไพรแห้งพร้อมส่งขาย ยังต้องรองรับความเสี่ยงที่เกิดจากการสูญเสียระหว่างการแปรรูป ดังนั้นในการทำธุรกิจนี้หากมียอดสั่งซื้อมากราคาชัดเจนและได้วัตถุดิบจากแต่ละแหล่งมากพอ นั่นหมายถึงกำไรจะมากขึ้นด้วย ยิ่งหากรู้ว่าปริมาณที่ต้องการซื้อในปีต่อๆ ไปชัดเจนเท่าไร ก็ยิ่งจะทำให้ทำงานง่ายขึ้นสามารถพูดคุยหรือสร้างความเชื่อมั่นให้กับชุมชนได้ว่าจะมารับซื้ออีกในปีต่อไป จำนวนเท่าใด ถ้าไม่มั่นใจก็พูดกับชาวบ้านได้เพียงว่าให้เตรียมๆ เอาไว้เผื่อว่าปีหน้าอาจจะขายได้มากขึ้น

ในแง่ของความอุดมสมบูรณ์ของสมุนไพรในธรรมชาติ คุณประยงค์บอกว่าสำหรับสมุนไพรที่กลุ่มของตนทำอยู่ถือว่ายังพอหาได้จากธรรมชาติ และยังคงหาได้อีกหลายปีในปริมาณที่สูงขึ้นด้วย เพราะขณะที่ให้ชาวบ้านหาก็จะเน้นให้เก็บไว้หรือหาทางขยายพันธุ์ให้มากขึ้น อย่างกรณีของอัคคีทวารแม้ขณะนี้ที่ทำขายอยู่ทั้งหมดจะยังต้องเก็บจากป่าธรรมชาติในจังหวัดหนองคาย แต่การตัดกิ่งก้านมาขายไม่ได้ทำลายต้นที่มีอยู่ในป่า และยังช่วยให้แตกกิ่งก้านมากขึ้นด้วย แต่ก็ได้แนะนำให้ชาวบ้านปลูกเพิ่มเติมไว้ในพื้นที่ป่าด้วย จึงคิดว่าในช่วง 5-6 ปีนี้ จะยังไม่มีปัญหาเรื่องปริมาณวัตถุดิบที่จะส่งขายให้กับทางโรงพยาบาล

คุณประยงค์ยังได้ให้ความคิดเห็นต่อกลุ่มผู้จัดหาสมุนไพร และการขายวัตถุดิบสมุนไพรในย่านจักรวรรดิว่า เมื่อเปรียบเทียบในเชิงคุณภาพของสมุนไพรที่จำหน่ายจะพบว่าคุณภาพต่ำกว่าที่ทางกลุ่มทำส่งให้กับโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรมาก นอกจากนี้การนำสมุนไพรเข้าไปจำหน่ายย่านจักรวรรดิยังถูกเอาเปรียบและกดราคาอย่างไม่เป็นธรรม โดยเล่าประสบการณ์การนำสมุนไพรว่านชัก

มดลูกไปจำหน่ายว่า แม้ได้รับการติดต่อสั่งซื้อไปและตกลงราคากันแล้วกิโลกรัมละ 25 บาท แต่เมื่อนำสมุนไพรไปส่งกลับถูกกดราคาลงเหลือ 15 บาท จะนำกลับก็ไม่ยอมอ้างเหตุผลต่างๆ อย่างไม่เป็นธรรม รวมทั้งยังเคยได้รับเช็คเด้งจากการติดต่อกับกลุ่มพ่อค้าที่หาสินค้าส่งให้กับร้านย่านจักรวรรดิ ทำให้รู้สึกไม่ดีกับการค้าขายสมุนไพรกับกลุ่มคนเหล่านี้ จึงจะพยายามไม่เกี่ยวข้องอีกเลยในปัจจุบัน

อีกกลุ่มหนึ่งที่ทำหน้าที่จัดหาวัตถุดิบสมุนไพรส่งให้กับโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร คือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนดอยสะเก็ด ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของชาวบ้านหลายพื้นที่ในภาคเหนือผ่านการประสานงานของคุณอัญชณาหรือเก๋ ซึ่งจบการศึกษาด้านบริหารธุรกิจและสนใจทำงานพัฒนาชุมชน ประกอบกับการได้รับความช่วยเหลือทางวิชาการจากอาจารย์คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ทำให้มีโอกาสพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรเพื่อส่งให้กับโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร โดยเฉพาะมะขามป้อมส่งให้มากถึงปีละ 10 ตัน และพัฒนาศักยภาพของกลุ่มขึ้นมาเป็นลำดับจนปัจจุบันมีเครือข่ายการทำงานกับหมู่บ้านต่างๆ กว่า 200 หมู่บ้านใน 8 จังหวัดภาคเหนือตอนบน มีผลิตภัณฑ์สมุนไพรมากกว่า 10 ชนิด เช่น มะขามป้อม บอระเพ็ด รางจืด ยาห้าราก สมอพิเภก สมอไทย มะขามเปรี้ยว เพชรสังฆาต อัญชัน ขมิ้น เป็นต้น ส่งขายทั้งในประเทศและต่างประเทศ

นอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานแล้ว คุณเก๋ยังเป็นตัวจักรสำคัญในการขับเคลื่อนเพื่อบริหารจัดการกลุ่มให้ดำเนินและพัฒนาไปอย่างมั่นคง เธอได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการดำเนินงานของกลุ่มว่าทางกลุ่มจะพยายามส่งเสริมให้ชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ซึ่งรวมถึงชาวเขาบนที่สูงปลูกสมุนไพรหรือเก็บสมุนไพรในพื้นที่มาจำหน่าย โดยมีลักษณะการทำงานที่ใกล้เคียงกับกลุ่มของคุณประยงค์ คือ ไปให้คำแนะนำในการเก็บสมุนไพรมาจำหน่ายซึ่งจะเน้นสมุนไพรสด พร้อมทั้งแนวคิดในการอนุรักษ์ การปลูกทดแทนเพื่อการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน การหาพันธุ์สมุนไพรที่ดีมาให้เกษตรกรปลูกแซมไว้ในสวนในไร่ ปัจจุบันมีหมู่บ้านกระจายอยู่ในจังหวัดต่างๆ ในภาคเหนือตอนบนที่ทำหน้าที่เป็นกลุ่มปลูกหรือเก็บสมุนไพรส่งให้ศูนย์ที่ดอยสะเก็ด เพื่อส่งให้ทางศูนย์ที่อำเภอดอยสะเก็ดทำการแปรรูปเป็นสมุนไพรแห้งส่งจำหน่ายทั้งในประเทศและต่างประเทศ

คุณเก๋ได้เล่าประสบการณ์การทำงานกับชาวบ้านว่าเป็นเรื่องไม่ง่ายเลย เนื่องจากชาวบ้านมีวิถีชีวิตของเขาอยู่แล้ว และการเก็บสมุนไพรมาจำหน่ายยังอยู่ในฐานะของอาชีพเสริมไม่ใช่อาชีพหลัก นอกจากนี้การเตรียมสมุนไพรให้มีคุณภาพสูงต้องอาศัยการใส่ใจในรายละเอียดหลายอย่างที่ชาวบ้านอาจไม่คุ้นเคย ทำให้ต้องทำความเข้าใจกันเป็นระยะๆ จนในที่สุดชาวบ้านเข้าใจและทำได้ แม้เข้าใจและทำได้แล้วก็ยังคงต้องมีระบบตรวจสอบย้ำเรื่องคุณภาพและความสะอาดกันอีกเป็นระยะ ที่สำคัญที่คุณเก๋ย้ำไม่ต่างจากคุณประยงค์คือ ต้องทำให้ชาวบ้านเชื่อใจและมั่นใจในตัวผู้ประสานงานว่าต้องการเข้ามาช่วยเหลือชาวบ้าน นอกจากนี้ยังต้องพัฒนาทีมงานที่จะเข้าไปช่วยในจุดที่ชาวบ้านไม่สะดวกทำให้เป็นปัญหาต่อการปลูกหรือนำสมุนไพรมาขาย เช่น ต้องจัดหาวัสดุอุปกรณ์ในการเก็บสมุนไพรที่เหมาะสมไปให้ หารถไปรับสมุนไพรถึงในหมู่บ้าน หากชาวบ้านอยู่ในช่วงไม่ว่างเพราะต้องทำงานหลักหรือไม่มีแรงงานพอ ก็ต้องมีทีมงานที่จะเข้าไปเก็บสมุนไพรที่ชาวบ้านปลูกไว้ออกมาแปรรูป

การผลิตวัตถุดิบสมุนไพรของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนดอยสะเก็ดจะเน้นที่คุณภาพและความสะอาดของวัตถุดิบ ทำให้ขายได้ในราคาที่สูงกว่าราคาในท้องตลาดกว่าเท่าตัว ทำให้เจาะตลาดในอีกกลุ่มหนึ่งที่ต้องการสมุนไพรที่มีคุณภาพดี คุณเก๋ให้ความเห็นต่อคุณภาพของวัตถุดิบที่จำหน่ายย่านจักรวรรดิในทำนองเดียวกับคุณประยงค์คือคุณภาพต่ำค่อนข้างสกปรก มีการปนเปื้อน ปนปลอม วัตถุดิบ

ที่ทางกลุ่มที่ส่งไปจำหน่ายย่านจักรวรรดิจึงขายในอีกราคาหนึ่ง เป็นคุณภาพระดับส่งไปจำหน่ายต่างประเทศอีกต่อหนึ่ง เช่น ใบมะกรูดราคาท้องตลาดกิโลกรัม (แห้ง) ละ 100 บาท ของทางกลุ่มจะขายได้ในราคา 160 บาท

3.3 ซาปั๊ว: ผู้รักษาสมดุลราคาและวัตถุดิบสมุนไพร

คุณอ้วนผู้จัดหาสมุนไพรส่งรายใหญ่ย่านจักรวรรดิทำงานอยู่กับวงการค้าขายสมุนไพรนี้มาประมาณ 30 ปี ปัจจุบันทำหน้าที่เป็นคนกลางรับซื้อสมุนไพรจากยี่ปั๊วหรือชาวบ้านที่รวบรวมสมุนไพรจากชาวบ้านในต่างจังหวัดมาขายอีกต่อหนึ่งแถวย่านจักรวรรดิ จากนั้นนำไปขายส่งต่อให้กับร้านขายเครื่องยาในย่านนั้นอีกต่อหนึ่ง ถ้ายังมีเหลือจะนำไปเก็บไว้ที่โกดังย่านนนทบุรีเพื่อขายให้กับร้านขายเครื่องยาหรือโรงงานที่โทรศัพท์มาสั่งโดยไม่มีหน้าร้านของตัวเอง

ในพื้นที่โกดังขนาดประมาณ 100 ตารางวา จำนวน 2 หลังในหมู่บ้านย่านนนทบุรี อัดเต็มไปด้วยกระสอบสมุนไพรวางซ้อนกันประมาณสิบชั้น คุณอ้วนบอกว่าไม่ทราบตัวเลขที่แน่ชัดเช่นกันว่ามีสมุนไพรทั้งหมดกี่ชนิด ได้เพียงแต่ประมาณการว่ามีทั้งหมดไม่ต่ำกว่า 500-600 ชนิด เพราะนอกเหนือจากสมุนไพรไทยทั้งที่มาจากการปลูกและธรรมชาติแล้ว ยังต้องซื้อสมุนไพรที่นำเข้ารวมทั้งสารเคมีที่ใช้ในยาไทย เช่น พิมเสน การบูร เอาไว้ขายส่งให้กับลูกค้าด้วย ตลอดเวลาที่นั่งคุยกันประมาณชั่วโมงเศษมีโทรศัพท์ติดต่อเข้ามาสั่งยาเป็นระยะเกือบสิบราย ส่วนใหญ่เป็นร้านขายเครื่องยาที่โทรมาสั่งให้นำยาไปส่ง บางส่วนเป็นยี่ปั๊วที่หาสมุนไพรจากต่างจังหวัดมาส่ง ที่จะโทรศัพท์มาถามว่าช่วงนี้ต้องการสมุนไพรตัวใดบ้าง ราคาเป็นอย่างไร และสุดท้ายเป็นการโทรศัพท์โดยคุณอ้วนเองเพื่อถามหาสมุนไพรจากยี่ปั๊ว หรือจากร้านอื่นเพื่อซื้อส่งไปขายต่อให้กับลูกค้าอีกทอดหนึ่ง เนื่องจากสินค้าของตัวเองไม่มีหรือมีไม่พอขาย

กิจการของคุณอ้วนจึงทำหน้าที่เป็นคนกลางคอยประสานเพื่อให้ตลาดไม่ว่าจะอยู่ส่วนใด มีวัตถุดิบสมุนไพรใช้ตลอดเวลา คุณอ้วนบอกว่าปัจจุบันโรงงานยาจะไม่นิยมซื้อสมุนไพรเก็บไว้เองจำนวนมากเหมือนในอดีตแล้ว ส่วนใหญ่จะสั่งเท่าที่พอใช้ในการผลิตแต่ละครั้งซึ่งอาจจะแพงขึ้นบ้างแต่ก็ลดต้นทุนและความเสี่ยงในการจัดเก็บลง ร้านขายเครื่องยาเองก็จัดเก็บสมุนไพรน้อยลงและใช้บริการจากคุณอ้วนมากขึ้น หน้าที่การจัดเก็บยาสมุนไพรไว้มากๆ จึงเป็นหน้าที่ของคนทำกิจการแบบคุณอ้วน ซึ่งเขาบอกว่าตอนนี้มีอยู่อีก 2 แหล่งหลักๆ นอกเหนือจากร้านของเขา คือ ร้านเสริมสุขและร้านเจริญสุข ที่นครปฐม ซึ่งเจ้าของร้านทั้งสองนี้เป็นพี่น้องกัน และร้านไทยเสรีย่านกระทุ่มแบนซึ่งก็ใหญ่ไม่แพ้ร้านของเขา

ทุกวันประมาณตีห้า คุณอ้วนพร้อมคนงานอีก 2-3 คน จะนำรถกระบะซึ่งขนสมุนไพรที่มีลูกค้าย่านนั้นโทรสั่งไว้ในวันก่อนหน้าเข้าไปจอดริมถนนจักรวรรดิ ในขณะที่ลูกน้องทยอยนำสมุนไพรที่ลูกค้าสั่งไว้ไปส่ง คุณอ้วนก็จะทำหน้าที่เดินดูและต่อรองราคาซื้อสมุนไพรที่ยี่ปั๊วขนเข้ามาขาย ซึ่งก็มีทั้งเจ้าประจำที่โทรศัพท์นัดหมายให้นำสมุนไพรที่ขาดอยู่มาส่ง และมีขาจรหรือรายที่ไม่ได้นัดหมายกันไว้นำสมุนไพรมาขายด้วย สับเปลี่ยนหมุนเวียนกันเข้ามาทุกวัน (เว้นวันอาทิตย์) คุณอ้วนบอกว่าถ้ารวมๆ แล้วอาจมีถึงร้อยราย ในการซื้อขายก็จะมีการต่อรองราคากันโดยมีร้านขายเครื่องยาไทยย่านนั้นบางส่วนเข้ามาร่วมต่อรองราคาด้วย ชาวบ้านมักจะอยากรีบขายให้เสร็จเพื่อนำรถออกจากเขตกรุงเทพฯ ก่อนหกโมงเช้า ราคาก็จะเป็นไปตามกลไกตลาด มีการกดราคากันบ้างถ้าเป็นสมุนไพรที่ไม่ได้สั่งหรือมีล้นตลาดอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังขึ้นอยู่กับความคุ้นเคยไว้ใจหรือได้ช่วยเหลือกันมาก่อน บวกกับความ

สามารถในการต่อรองเจรจา โดยคุณอ้วนจะจ่ายเงินสดซื้อจากชาวบ้านที่นำมาขาย ในขณะที่การขายออกจะขายเป็นเงินเชื่อตั้งแต่ 1-4 เดือน ขึ้นกับว่าจะตกลงกันอย่างไร คุณอ้วนบอกว่า ปัจจุบันการกดราคาหรือโก่งราคาทำได้ยากขึ้น เนื่องจากมีโทรศัพท์ที่โทรติดต่อกันได้สะดวก ผู้ที่นำสมุนไพรมาส่งเขาก็มีเครือข่ายเจ้าประจำของเขาหลายร้าน ซึ่งจะมีการตรวจสอบราคากันตลอดเวลา

คุณอ้วนได้ให้ข้อมูลการจัดหาสมุนไพรมาจำหน่ายในกิจการของเขาว่า จะต้องสร้างเครือข่ายผูกมิตรกับยี่ปั๊วที่หาสมุนไพรมาส่งขาย ซึ่งก็จะมาจากทั่วประเทศ จังหวัดหลักๆ ที่มีการนำสมุนไพรมาส่งขาย ได้แก่ ศรีสะเกษ สุรินทร์ จันทบุรี ตราด ชลบุรี ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี นนทบุรี นครสวรรค์ อุตรดิตถ์ เชียงใหม่ ตาก เป็นต้น ยี่ปั๊วบางรายก็หาสมุนไพรมาจากหลายจังหวัด ผู้รับซื้อก็ต้องรู้พื้นฐานว่าแต่ละรายเป็นอย่างไร ทำสมุนไพรชนิดใดขายบ้าง ทำได้มากน้อยเพียงใด ไว้ใจได้มากน้อยเพียงใด ทำยาคุณภาพอย่างไรมาขาย ปัจจุบันสะดวกขึ้นมากและเครือข่ายกว้างขึ้นเพราะมีการโทรศัพท์ติดต่อให้ข้อมูลกันอยู่ตลอดเวลาว่าตัวใดขาดที่อยากให้ช่วยหา ตัวใดทำท่าว่าใกล้จะหมด ตัวไหนมีกระแสมาแรง มีการสั่งซื้อมาจากต่างประเทศ หรือจะมีแหล่งใหม่ราคาถูกกว่าเข้ามาแข่ง ตัวที่ขาดหรือหายากในตลาดก็อาจมีการตัดราคาหรือขอขึ้นราคาจากที่ตกลงกันไว้บ้างก็แล้วแต่การต่อรอง

คุณอ้วนพูดถึงการทำงานของกลุ่มยี่ปั๊วว่า ส่วนใหญ่จะทำหน้าที่รับซื้อสมุนไพรจากเกษตรกรที่ปลูกสมุนไพรขายหรือคนเก็บหาของป่าอีกต่อหนึ่ง อาจมีทำเพิ่มเติมอีกต่อหนึ่งเช่นตากหรือตัดแต่งบ้าง ชั่งอัดใส่ถุงบ้าง มีส่วนน้อยมากที่เป็นเกษตรกรที่ทำมาขายเองด้วย คนกลุ่มนี้จะทำหน้าที่บอกข้อมูลที่ได้จากกลุ่มผู้รับซื้อแบบคุณอ้วนต่อไปยังเกษตรกร ตั้งแต่ต้องทำอย่างไรจึงจะขายได้ราคา บอกว่าตอนนี้สถานการณ์สมุนไพรแต่ละตัวในตลาดเป็นอย่างไร ราคาเท่าไหร่ ควรเร่งทำตัวไหน ต้องชะลอหรือเลิกทำตัวใด เป็นต้น บางส่วนทำหน้าที่รับซื้อจ่ายเงินให้กับชาวบ้านเลย แต่บางส่วนเพียงรวบรวมเป็นตัวแทนนำมาขายเมื่อขายได้ก็นำเงินไปให้เกษตรกรอีกต่อหนึ่ง โดยคิดส่วนต่างเป็นกำไร คุณอ้วนบอกว่าธุรกิจลักษณะนี้มีรายได้ดีในระดับที่อยู่ได้ ผู้ที่รับภาระจริงๆ หากของล้นตลาดจะยังคงอยู่ที่เกษตรกรโดยเฉพาะในส่วนพืชที่ต้องปลูก

อย่างไรก็ตามในแง่ของเกษตรกรคุณอ้วนบอกว่าเขาก็จะมีวิธีการจัดการของเขาเพื่อให้อยู่รอดโดยการปลูกพืชหลายอย่างไม่ใช่ปลูกสมุนไพรขายอย่างเดียว พืชบางอย่างที่ขายเป็นผักได้ด้วย เช่น ขิง เกษตรกรก็จะพิจารณาว่าระหว่างการขายขิงอ่อนกับขิงแก่ที่จะนำมาทำยาอย่างใดจะให้ราคาสูงกว่ากันมีการตรวจสอบราคากันเป็นระยะ หรืออาจแบ่งสัดส่วนการขายเพื่อความมั่นคงด้านรายได้ ตัวใดที่ราคาต่ำมากก็จะไม่ทำขายปล่อยทิ้งไว้กับต้นกับสวนไปก่อน ตัวใดที่ราคาดีบางครั้งก็ปลูกกันมากจนล้นตลาด ในการขายเป็นสมุนไพรเกษตรกรต้องเตรียมให้มีลักษณะภายนอกตรงกับความต้องการของตลาดซึ่งบางครั้งผู้รับซื้ออย่างคุณอ้วนก็ไม่ทราบในรายละเอียดเหมือนกันว่าชาวบ้านเตรียมอย่างไรอย่างมากก็ได้ข้อมูลจากการสอบถามจากยี่ปั๊วที่นำมาส่งแต่ก็ไม่ได้รู้รายละเอียดทั้งหมด เช่น สมุนไพรจำพวกเหง้าทราบว่าเกษตรกรจะนำไปต้มก่อน แต่ไม่รู้ว่าต้มนานเพียงใด หรือใส่สารเคมีอะไรลงไปในน้ำต้มหรือไม่ กลุ่มผู้รับซื้อแบบคุณอ้วนจะเน้นดูความถูกต้องของชนิดสมุนไพร ดูรูปลักษณ์ภายนอกที่สวยความแห้งในการตาก และไม่มีเชื้อรา ส่วนในด้านความสกปรก การมีฝุ่นหรือเศษหินดินที่ปนมามักไม่ค่อยได้สนใจเพราะรู้ว่าหลีกเลี่ยงได้ยาก

กล่าวถึงเฉพาะสมุนไพรจากธรรมชาติคุณอ้วนบอกว่าในภาพรวมถือว่ายังมีสมุนไพรให้เก็บหาอีกมาก แต่ที่หายากหรือหาไม่ได้แล้วก็มีเพิ่มมากขึ้นทุกปีแต่ก็เป็นส่วนน้อย บางชนิดอาจขาดแคลนเป็นบางช่วงฤดูกาลเท่านั้น เมื่อถึงฤดูก็จะมีของเข้าสู่ตลาดและราคาถูกลง สำหรับสมุนไพรที่หาไม่ได้

คนในวงการก็จะพยายามแก้ปัญหา ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการนำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้านหรือจากจีน คุณอ้วนบอกว่ามีหลายชนิดที่คุณภาพด้อยกว่าของไทย เช่น เจตมูลเพลิงแดงที่นำเข้าจากลาวผู้ใช้จะบอกว่ามันไม่ร้อนหรือยาไม่แรงเท่าเจตมูลเพลิงแดงที่ปลูกในสวน ซึ่งราคาก็แตกต่างกันมากโดยของที่มาจากประเทศลาวราคาประมาณสองร้อยบาท ในขณะที่ของสวนจากนครปฐมราคาจะต้องห้าร้อยบาทต่อกิโลกรัมขึ้นไป หรือแม้แต่สมุนไพรที่ปลูก เช่น ขมิ้น ถ้าซื้อจากพม่าจะมีการปนหัวว่านชนิดอื่นเข้ามาด้วย ทำให้คุณภาพลดลง คนซื้อมาขายต่อต้องเลือกต้องดูของให้เป็น

สาเหตุของการขาดแคลนสมุนไพรบางตัวคุณอ้วนมองว่าเกิดมาจากหลายสาเหตุ บางส่วนก็หมดจนหาไม่ได้แล้วจริงๆ หลายชนิดที่ยังพอหาได้ในป่าแต่ความเข้มงวดของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ทำให้ไม่สามารถเข้าไปตัดมาขายได้ อีกส่วนหนึ่งที่สำคัญคือ การส่งออกไปขายต่างประเทศซึ่งมักจะสั่งครั้งละมากๆ และให้ราคาสูง เมื่อมีใบสั่งซื้อเข้ามาก็จะกระจายกันออกไปหามาส่งให้กับร้านที่ทำหน้าที่ส่งออก ทำให้ของขาดตลาดไประยะหนึ่ง ขึ้นกับว่าจะรับซื้ออยู่นานหรือมากเพียงใด และมีของอยู่ในธรรมชาติหรือปลูกเพิ่มได้มากน้อยเพียงใด ซึ่งเห็นได้ชัดช่วงนี้ คือ กระเจี๊ยบแดง ที่นำส่งออกไปสหรัฐอเมริกาจำนวนมาก จากราคากิโลกรัมละไม่ถึงร้อย เพิ่มสูงถึงกิโลกรัมละ 200 บาท ส่วนสุดท้ายที่มีความสำคัญที่ทำให้มีการกักตุนสมุนไพรจนขาดตลาด คือ กระแสสังคมเกี่ยวกับสรรพคุณของสมุนไพรบางตัวที่ออกมาทางโฆษณาหรือสื่อหนังสือพิมพ์ แต่ส่วนใหญ่เมื่อเลยช่วงนิยมก็จะกลับเข้าสู่ราคาปกติ ตัวอย่างของสมุนไพรเหล่านี้ เช่น แฮ่ม กระชายดำ ว่านชักมดลูก เป็นต้น

ส่วนปัญหาด้านคุณภาพที่มีการปนปลอมสมุนไพรคุณภาพต่ำลงไป เช่น มีสมุนไพรเก่าค้างหลายปีปนอยู่ด้วย คุณอ้วนบอกว่าส่วนใหญ่เป็นฝีมือของร้านขายส่งหรือขายปลีกในกรุงเทพฯ ที่ต้องการระบายสินค้าเก่าที่ตัวเองมีเก็บไว้ออกให้หมด มากกว่าจะเป็นการปนปลอมโดยเกษตรกร ปัญหาที่เกิดกับเกษตรกรถ้าจะมีก็เป็นเรื่องการเก็บผิดต้น ทำไม่สวย หรือมียาไม่แห้งผสมอยู่เพื่อเพิ่มน้ำหนักเป็นเหตุให้มีราขึ้น หรือเกิดจากการรีบไปหาเก็บมาขายก่อนเพื่อจะได้ราคาดีทำให้ได้ยาแก่ไม่เต็มที่ เช่น มะขามป้อม ถ้าผลไม่แก่จัดพอทำแห้งจะขึ้นราได้ง่ายกว่า

สำหรับแนวทางการแก้ไขปัญหาคุณอ้วนบอกว่าหากเป็นสมุนไพรที่ใช้กันอยู่ในประเทศจะไม่ค่อยมีปัญหาเพราะจะรู้ปริมาณการใช้ในแต่ละปีว่ามีเท่าใด ส่วนใหญ่จะสามารถหาป้อนเข้าสู่ตลาดได้ตามต้องการไม่ว่าจากการปลูกหรือการหาแหล่งเก็บจากธรรมชาติ เว้นแต่ของป่าที่หาได้ยากจริงๆ หรือเป็นเพราะความเข้มงวดมากขึ้นของทางเจ้าหน้าที่ป่าไม้ สิ่งที่ช่วยในเรื่องการปลูกได้มากคือเกษตรกรต้องการรู้ว่าจะขายได้ในราคาเท่าใด การปลูกแล้วขายไม่ได้หรือมีราคาต่ำมากเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรเลิกปลูกสมุนไพร สาเหตุอื่นที่ทำให้เลิกทำสมุนไพรขายก็มีบ้าง เช่น ยางสลัดได ที่มีพิษค่อนข้างอันตรายไม่มีใครอยากทำ หรือจันทร์แดงการเก็บยากต้องหาตามภูเขาหินปูนราคาก็ไม่ดีเท่าไหร่คนจึงไม่ค่อยอยากเก็บมาขาย ในภาพรวมแล้วปัญหาที่พบมากกว่าจะอยู่ที่สมุนไพรตัวที่มีการส่งขายต่างประเทศหรือสามารถขายเป็นอาหารได้ด้วยจะทำให้ราคาสูงขึ้นและสินค้าขาดตลาดอย่างรวดเร็ว คุณอ้วนได้สรุปถึงรายการสมุนไพรที่ค่อนข้างขาดตลาดในขณะที่เก็บข้อมูล ได้แก่ เจตมูลเพลิงแดงสวน ดีปลี กระเจี๊ยบแดง รากระย่อม หัวหนอน มันแกวโคก กระดอม ลำเจียก แก่นพรหม มวกแดก ชะลูด แก่นลั่นทม เนระพูสี แกแล ยางสลัดได เป็นต้น ถ้าจะประมาณมูลค่าการตลาดพืชสมุนไพรไทยจากธรรมชาติโดยรวม คุณอ้วนคิดอยู่พักใหญ่ก่อนจะบอกว่าทั้งหมดน่าจะอยู่ประมาณ 200-300 ล้านบาท ซึ่งประเมินตัวเลขต่ำกว่าข้อมูลที่ได้จากกลุ่มผู้ขายเครื่องยาไทยที่ประมาณไว้ที่ 400-500 ล้านบาทต่อปี ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเป็นผู้ขายส่งให้กลุ่มร้านขายเครื่องยาไทยอีกต่อหนึ่ง

3.4 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองของผู้ใช้วัตถุดิบสมุนไพร

ผู้ใช้วัตถุดิบสมุนไพรมีหลายกลุ่ม เริ่มตั้งแต่ผู้ใช้รายย่อยที่มาเจียดยาจากร้านขายเครื่องยา ไปจนถึงผู้ผลิตในอุตสาหกรรมยาสมุนไพรและอาหาร ผู้ส่งออกต่างประเทศ รวมทั้งที่หลายคนคิดไม่ถึงคือใช้เป็นส่วนประกอบทำพระเครื่อง เจ้าของร้านตั้งง่วนเซ้งบอกว่าช่วงที่จตุคามกำลังได้รับความนิยม ไม้เทพทาโรและเกสรดอกไม้ถูกซื้อไปใช้ทำจตุคามจำนวนมากจนราคาสูงขึ้น ในการศึกษาชิ้นนี้ได้ศึกษาเฉพาะกลุ่มผู้ใช้สมุนไพรผลิตเป็นยาตั้งแต่กลุ่มเล็กๆ ได้แก่ กลุ่มสหกรณ์การเกษตรสมุนไพรตำบลแม่มอกจำกัด ซึ่งเป็นกลุ่มที่ชาวบ้านรวมตัวกันปลูกและหาสมุนไพรจากป่ามาแปรรูปผลิตเป็นยาส่งขายให้โรงพยาบาลในจังหวัดลำปางและจังหวัดใกล้เคียง โรงพยาบาลอู่ทองซึ่งผลิตยาสมุนไพรและยาไทยใช้ในโรงพยาบาลและขายให้โรงพยาบาลหลายแห่งทั่วประเทศ โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรที่พัฒนาและผลิตยาและเครื่องสำอางจากสมุนไพรออกจำหน่ายจนได้รับการยอมรับอย่างสูงจากคนทั่วไป และส่งจำหน่ายออกต่างประเทศด้วย สถานที่สุดท้ายที่ศึกษาคือโรงงานโพธิ์พิศาล ซึ่งเป็นโรงงาน ผลิตยาแผนโบราณขนาดกลางที่ดำเนินกิจการมานานโดยผู้บริหารของโรงงานร่วมทำงานในสมาคมผู้ผลิตยาสมุนไพรด้วย

3.4.1 การจัดหาวัตถุดิบสมุนไพรและผลิตยาของชาวแม่มอก

กลุ่มสหกรณ์การเกษตรสมุนไพรตำบลแม่มอกจำกัด เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาการผลิตสมุนไพรในชุมชน ที่มีกลุ่มอาจารย์จากมหาวิทยาลัยมหิดล มาถ่ายทอดวิธีการจัดการวัตถุดิบ การแปรรูปและการผลิตสมุนไพรให้อยู่ในรูปแคปซูล ชาชง และน้ำมันนวด ให้กลุ่มชาวบ้านตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง เมื่อปี พ.ศ. 2542 โดยมีตลาดที่มั่นคงคือโรงพยาบาลของรัฐให้การช่วยเหลือรับซื้อผลิตภัณฑ์ไปใช้กับผู้ป่วย หลังจากที่โครงการจากมหาวิทยาลัยมหิดลถอนตัวออกไปในระยะเวลา 1 ปี ฝ่ายเภสัชกรรมชุมชนโรงพยาบาลเถินรับเป็นผู้ให้การสนับสนุนและดูแลกระบวนการผลิตมาอย่างต่อเนื่อง เมื่อปรับกลุ่มให้เป็นสหกรณ์ทำให้มีเจ้าหน้าที่จากสหกรณ์จังหวัดมาเป็นพี่เลี้ยงให้อีกหน่วยงานหนึ่ง อย่างไรก็ตามการผลิตสมุนไพรของชุมชนแม่มอกดำเนินงานภายใต้ข้อจำกัดการทำธุรกิจของชาวบ้านทำให้โครงการเติบโตขึ้นอย่างช้าๆ แต่ก็เป็นตัวอย่างที่ดีในการทำงานเชิงธุรกิจชุมชน

กลุ่มสหกรณ์ดำเนินงานโดยให้สมาชิกปลูกหรือเก็บหาสมุนไพรจากธรรมชาติ หัวไร่ปลายนาหรือในป่าชุมชนมาจำหน่ายให้สหกรณ์ ซึ่งจะทำหน้าที่เป็นศูนย์แปรรูปให้เป็นสมุนไพรแห้งเก็บไว้ผลิตเป็นยาหรือจำหน่ายเป็นสมุนไพรแห้งต่อไป ปัจจุบันใช้สมุนไพรที่ได้จากการปลูก 8 ชนิด ได้แก่ ฟ้าทะลายโจร ขมิ้นชัน ไพล พริก ตะไคร้ ขิง เพชรสังฆาต และเสลดพังพอน จากการเก็บจากธรรมชาติอีก 7 ชนิด ได้แก่ บอระเพ็ด รางจืด ชุมเห็ดเทศ (ใบ และดอก) มะระขี้นก มะตูม ใบส้มป่อย และใบมะขาม (ถึงแม้ว่ามะขามจะเป็นพืชที่ตั้งใจปลูกไว้ใช้สอย แต่ก็ไม่ได้ปลูกเพื่อต้องการขายใบมาทำยาจึงจัดไว้ในกลุ่มนี้ ส่วนมะตูมและใบส้มป่อย ก็มีปลูกกันอยู่แล้วตามบ้าน หัวไร่ปลายนา รวมทั้งมีในป่าตามธรรมชาติด้วย)

จากการสัมภาษณ์ประธานและกรรมการสหกรณ์พบว่า ปัจจุบันยังไม่มีปัญหาเกี่ยวกับสมุนไพรที่หาจากธรรมชาติมากนัก เนื่องจากปริมาณการผลิตของสหกรณ์ยังไม่สูงมากนัก และยังมีสมุนไพรอยู่ในป่าอีกพอควรที่จะหาเก็บได้ ชุมชนจึงยังไม่มีการจัดการเพื่อการอนุรักษ์อย่างเป็นระบบ เพียงแต่เป็นที่ตกลงพูดคุยกันในกลุ่มสมาชิกและชุมชนว่าต้องเก็บมาขายอย่างอนุรักษ์เพื่อให้มีสมุนไพรนำมาผลิตได้อย่างยั่งยืน อาจมีเพียงบางกรณีที่ลูกค้าซึ่งก็คือโรงพยาบาลต่างๆ สั่งยาสมุนไพรบางตัวเพิ่มขึ้นมาก

เช่น กรณีมะระขี้นก ก็ทำให้สินค้าขาดต้องซื้อวัตถุดิบจากเกษตรกรพื้นที่อื่นมาใช้ผลิตบ้างแต่ไม่มากนัก อย่างไรก็ตามสหกรณ์บอกว่าเป็นนิมิตรหมายที่ดีที่ปัจจุบันชาวบ้านเริ่มนำสมุนไพรที่เคยหาจากป่าหรือในธรรมชาติมาปลูกไว้ที่บ้านหรือตามไร่ตามนามากขึ้น เช่น บอระเพ็ด มะตูม ส้มป่อย เป็นต้น ในปี พ.ศ. 2550 มีการเก็บสมุนไพรจากธรรมชาติมาขายให้สหกรณ์ รวมมูลค่า 10,028.50 บาท โดยแยกตามชนิดของสมุนไพรได้ดังนี้

- บอระเพ็ด 105 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 6 บาท
- ใบชุมเห็ดเทศ 8.5 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 5 บาท
- ดอกชุมเห็ดเทศ 159.5 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 15 บาท
- รางจืด 75 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 5 บาท
- มะระขี้นก 335.8 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 15 บาท
- มะตูม 232 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 3 บาท (ข้อมูลปี พ.ศ. 2549)
- ใบส้มป่อย 76.4 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 10 บาท
- ใบมะขาม 18.3 กิโลกรัม กิโลกรัมละ 5 บาท

ประธานสหกรณ์บอกว่าปัญหาในการบริหารจัดการสมุนไพรที่ปลูกดูเหมือนจะมากกว่าปัญหาของสมุนไพรที่ได้จากป่า เพราะเมื่อชาวบ้านตั้งใจปลูกไว้ขายซึ่งต้องมีการลงทุนลงแรงก็ย่อมคาดหวังว่าจะมีรายได้ที่ชัดเจนและคุ้มค่ากับการปลูก เมื่อขายไม่ได้ตามปริมาณหรือราคาที่คิดว่าควรจะได้ก็ทำให้เกิดความไม่พอใจหรือเลิกปลูกได้ แต่สมุนไพรที่ได้จากป่าหรือธรรมชาติไม่ได้มีการลงทุน ไม่ได้คาดหวังว่าจะมีรายได้จากส่วนนี้ พอมีเวลาว่างจากงานประจำและเห็นว่าราคารับซื้อน่าพอใจ เมื่อสหกรณ์ประกาศรับซื้อชาวบ้านก็จะเข้าป่าไปเก็บมาขายจึงรู้สึกว่าไม่มีปัญหา ส่วนสหกรณ์ก็มีความกังวลบ้างเพราะปริมาณที่มีในธรรมชาติอาจไม่เพียงพอ อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาที่ผ่านมาก็สามารถบริหารจัดการได้

3.4.2 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติของโรงพยาบาล

โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ถือได้ว่าเป็นหน่วยงานของรัฐที่พัฒนาและผลิตผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรออกจำหน่ายจนได้รับการยอมรับสูงมากจากสังคม ปัจจุบันมีผลิตภัณฑ์สมุนไพรจำหน่ายทั้งสิ้น 59 รายการ มียอดขายมากกว่าหนึ่งร้อยล้านบาทต่อปี จากการสัมภาษณ์เภสัชกรหญิง ดร.สุภาภรณ์ ปิติพร หัวหน้ากลุ่มงานเภสัชกรรม และเป็นผู้บุกเบิกพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรอภัยภูเบศรมาตั้งแต่แรก ทำให้ทราบหลักที่เป็นฐานคิดเบื้องต้น ซึ่งใช้กำหนดทิศทางการพัฒนางานและการใช้ทรัพยากรที่เป็นสมุนไพรที่นำมาจากธรรมชาติของหน่วยงานว่า สมุนไพรอภัยภูเบศรยึดหลักการทำงานแบบองค์กรที่รับผิดชอบต่อสังคม (Corporate Social Responsibility, CSR) จึงจะไม่ทำธุรกิจที่มีส่วนทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะป่าซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของสมุนไพร อีกทั้งจะต้องไม่เอาเปรียบคู่ค้าและผู้บริโภค ด้วยหลักการดังกล่าวทำให้โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ไม่ผลิตสินค้าที่ใช้สมุนไพรจากป่าที่อาจก่อให้เกิดการบุกรุกทำลายป่าหรือทำให้สมุนไพรนั้นๆหมดไปจากป่า

เภสัชกรหญิง ดร. สุภาภรณ์ บอกว่าปัจจุบันทางโรงพยาบาลใช้วัตถุดิบที่ได้จากการเก็บจากป่าเพียง 10 ชนิด ได้แก่ มะขามป้อม หญ้าคา สมอไทย มะหาด เถาวัลย์เปรียง และยาห้าราก[2] คิดเป็นมูลค่า

[2] รากของสมุนไพร 5 ชนิด ได้แก่ ชิงชี่ ย่านาง มะเดื่ออุทุมพร คนทา และท้าวยายม่อม

รวมประมาณ 8 แสนบาทต่อปี หรือประมาณร้อยละ 20 ของค่าใช้จ่ายวัตถุดิบสมุนไพรที่ใช้ทั้งหมด ในส่วนนี้เป็นมูลค่าของมะขามป้อมเพียงชนิดเดียวมากกว่า 7 แสนบาทต่อปี สมุนไพรจากป่าส่วนที่เหลือจึงใช้ในปริมาณและมูลค่าไม่มากนัก อย่างไรก็ตามโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรได้มีวิธีการจัดการที่น่าสนใจเพื่อให้มีสมุนไพรเหล่านี้มาใช้ในกระบวนการผลิตโดยไม่ส่งผลกระทบต่อสมุนไพรในธรรมชาติจนนำไปสู่การสูญพันธุ์

ในกรณีการสั่งซื้อผ่านพ่อค้าขายส่ง เช่น ยาห้าราก สมอไทย หรือเปราะหอม เภสัชกรหญิง ดร. สุภาภรณ์ เล่าว่าทางโรงพยาบาลจะคัดเลือกผู้ขายส่งที่มีแนวคิดในการอนุรักษ์และพัฒนาส่งเสริมรายได้ให้กับชุมชนด้วย (เปรียบเทียบข้อมูลที่ได้จากคุณประยงค์ และคุณเก่ ที่นำเสนอไปแล้วข้างต้น) โดยจะสอบถามถึงแหล่งที่มาของวัตถุดิบแต่ละชนิดเพื่อให้มั่นใจถึงแหล่งที่มาว่าไม่ได้ลักลอบเก็บจากป่าเช่น เปราะหอมที่ใช้อยู่ก็ไม่ได้มาจากป่า แต่ผู้ขายส่งได้มาจากการปลูกของเกษตรกรย่านราชบุรี นอกจากนี้ยังได้ขอความร่วมมือจากอาจารย์คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ให้ขยายพันธุ์ด้วยการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อเพื่อนำไปให้เกษตรกรที่จังหวัดฉะเชิงเทราทดลองปลูกอีกทางหนึ่ง เพราะคาดว่าในอนาคตจะต้องใช้สมุนไพรชนิดนี้มากขึ้น และยังมีโครงการพัฒนาวิธีการปลูกสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติชนิดอื่นอีกที่คาดว่าจะใช้มากขึ้นในอนาคต หรือมีแนวโน้มว่าพืชในธรรมชาติมีน้อยลง เช่น ยาห้าราก ส่วนสมุนไพรที่พอหาได้จากหัวไร่ปลายนาในพื้นที่หรือบริเวณใกล้เคียง เช่น เถาวัลย์เปรียง มะหาด ทางโรงพยาบาลจะส่งเจ้าหน้าที่ไปขอซื้อจากเจ้าของพื้นที่ รวมถึงมีการตรวจสอบเป็นระยะด้วยว่ายังมีสมุนไพร อยู่เพียงพอให้ใช้อีกเพียงใดเพื่อจะได้เตรียมสนับสนุนให้มีการปลูกขายในอนาคต

สำหรับมะขามป้อมเป็นสมุนไพรที่เก็บจากธรรมชาติที่ใช้มากที่สุดอยู่ในขณะนี้ โดยใช้ปีละมากกว่า 10 ตันผลแห้ง ได้มีกระบวนการเรียนรู้และจัดการเพื่อให้ได้วัตถุดิบที่มีคุณภาพดีและไม่เป็นต้นเหตุของการทำลายสมุนไพรในธรรมชาติ โดยติดต่อกับชุมชนในพื้นที่ภาคเหนือและอีสาน 2-3 แห่ง ที่เป็นแหล่งของมะขามป้อมตามธรรมชาติให้เก็บผลมะขามป้อมมาผ่านกรรมวิธีทำให้แห้งอย่างมีคุณภาพแล้วโรงพยาบาลรับซื้อในราคาที่สูงกว่าท้องตลาดประมาณหนึ่งเท่าตัว ด้วยวิธีการเช่นนี้ร่วมกับการให้หลักคิดในการอนุรักษ์กับชุมชนแทนที่การเก็บสมุนไพรจากป่าจะเป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติกลับช่วยกระตุ้นให้ชาวบ้านเห็นคุณค่า เห็นประโยชน์ที่เกิดจากการมีป่า และร่วมกันอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าขึ้นใหม่ หันมาทำการเกษตรที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมมากขึ้น ขณะเดียวกันโรงพยาบาลก็ได้วัตถุดิบสมุนไพร ที่มีคุณภาพดีสม่ำเสมอ ปริมาณเพียงพอตามต้องการ และไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมด้วย

โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรเป็นตัวอย่างในการบริหารจัดการที่ดี เพื่อหาสมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติเข้าสู่กระบวนการผลิตอย่างอนุรักษ์ และมีส่วนช่วยกระตุ้นให้ชุมชนเห็นประโยชน์จากการมีป่าที่อุดมสมบูรณ์และร่วมมือกันฟื้นฟูสมุนไพรในป่าเพื่อเป็นแหล่งรายได้ที่ยั่งยืนของชุมชนเภสัชกรหญิง ดร. สุภาภรณ์ กล่าวว่าสิ่งที่ผลักดันให้ทางโรงพยาบาลต้องดำเนินการในลักษณะนี้เพราะไม่ต้องการเป็นส่วนหนึ่งของการทำลายป่าไม้ และต้องการผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพดี ซึ่งสิ่งสำคัญเบื้องต้นคือต้องมีวัตถุดิบที่ดีในการผลิต รวมถึงตระหนักถึงปัญหาการขาดแคลนวัตถุดิบที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ปัจจุบันวัตถุดิบที่ได้จากธรรมชาติมีปริมาณลดลง คุณภาพต่ำ มีการปลอมปนและมาตรฐานไม่สม่ำเสมอ การแก้ปัญหาเรื่องนี้ เภสัชกรหญิง ดร. สุภาภรณ์ มองว่านอกเหนือจากการทำงานในระดับชุมชนที่โรงพยาบาลพยายามทำอยู่ด้วยตนเองนี้แล้ว การแก้ปัญหายังต้องดำเนินการอย่างเป็นระบบระดับประเทศควบคู่กันไปด้วย ทั้งในการจัดทำมาตรฐานวัตถุดิบของสมุนไพรที่จะจำหน่ายในตลาด กำหนดวิธีการได้มา สนับสนุนการปลูกแทนการเก็บหาจากป่า รวมทั้งสนับสนุนให้ชุมชนที่พร้อมใช้ประโยชน์

จากป่าที่มีอยู่อย่างยั่งยืน ต้องมีระบบบริหารจัดการเรื่องราคา เรื่องปริมาณวัตถุดิบคงคลัง และวัตถุดิบในแปลงหรือในธรรมชาติที่กำลังจะเข้าสู่ระบบ เพื่อประมาณยอดการเตรียมวัตถุดิบในปีต่อๆ ไป ต้องสนับสนุนงบประมาณและดึงหน่วยงานภาครัฐและนักวิชาการเข้ามาร่วมมือกันทำงานจึงจะแก้ปัญหาเหล่านี้ได้ และจะทำให้มีวัตถุดิบสมุนไพรใช้ได้อย่างยั่งยืน

นอกเหนือจากโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรแล้ว โรงพยาบาลอู่ทอง เป็นอีกโรงพยาบาลหนึ่งที่ผลิตยาจากสมุนไพรออกจำหน่ายมานานกว่าสิบปี จำหน่ายให้ทั้งกับคนไข้ในโรงพยาบาลเองและขายให้กับโรงพยาบาลอื่นๆ ที่สนใจใช้สมุนไพร การผลิตของโรงพยาบาลอู่ทองจะเน้นผลิตยาจากสมุนไพรเพื่อใช้ในโรงพยาบาล โดยบุคลากรทางการแพทย์ทั้งแผนปัจจุบันและแผนไทย (อายุรเวท) ไม่ได้เน้นผลิตจำหน่ายให้ประชาชนทั่วไปเหมือนของโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ในส่วนของวัตถุดิบสมุนไพรที่ใช้ผลิตได้มาจากสองแหล่งหลัก คือ ชุมชนในพื้นที่ใกล้เคียงโรงพยาบาลซึ่งรวมถึงพื้นที่รอยต่อกับจังหวัดใกล้เคียง ได้แก่ กาญจนบุรี และนครปฐม ซึ่งจะปลูกวัตถุดิบส่งขายให้กับโรงพยาบาล โดยโรงพยาบาลจะให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีการปลูกสมุนไพรให้มีคุณภาพดี โรงพยาบาลจะรับซื้อสมุนไพรที่ทำแห้งแล้วจากชาวบ้านในราคาที่ได้ตกลงกันไว้แล้ว สมุนไพรส่วนใหญ่จะตั้งใจปลูกขึ้นเพื่อขายให้โรงพยาบาล มีส่วนน้อยที่ชาวบ้านจะเก็บหาจากธรรมชาติหรือจากที่ขึ้นปนอยู่ในแปลงสมุนไพร มาขายให้ เช่น หญ้าดอกขาว ซึ่งทางโรงพยาบาลก็จะบอกคุณสมบัติของหญ้าดอกขาวแบบที่โรงพยาบาลต้องการให้ชาวบ้านได้รู้ก่อน สำหรับสมุนไพรอีกส่วนหนึ่งที่หาไม่ได้ในพื้นที่หรือเป็นสมุนไพรที่ต้องนำเข้าจากต่างประเทศทางโรงพยาบาลจะสั่งซื้อจากร้านขายส่งเครื่องยาไทยย่านจักรวรรดิ โดยมีเจ้าประจำซึ่งเลือกจากร้านที่ให้บริการดีหากสมุนไพรมีปัญหาก็สามารถคุยเพื่อเปลี่ยนกับทางร้านได้ ที่ผ่านมาเนื่องจากรายการที่ผลิตยังมีไม่มากนักจึงยังไม่ค่อยมีปัญหาเกี่ยวกับวัตถุดิบสมุนไพรมากนัก และเนื่องจากทางโรงพยาบาลใช้สมุนไพรจากธรรมชาติโดยซื้อจากผู้ค้าส่งและใช้ปริมาณไม่มากนักจึงไม่ขอกล่าวถึงส่วนนี้ในรายละเอียด

3.4.3 การใช้สมุนไพรจากธรรมชาติของห้างโพธิ์พิศาลโอสถ

ห้างโพธิ์พิศาลโอสถหรือโรงงานผลิตยาโพธิ์พิศาลเป็นโรงงานผลิตยาแผนโบราณขนาดกลาง ที่อยู่ระหว่างการปรับปรุงให้เป็นโรงงานที่ผ่านมาตรฐานการผลิตยาที่ดี (Good manufacturing practice, GMP) ผู้บริหารยังร่วมทำงานเป็นเหรัญญิกของสมาคมผู้ผลิตยาสมุนไพร โรงงานผลิตยาโพธิ์พิศาลผลิตยาตำรับมานานกว่า 50 ปี โดยขยับขยายปรับปรุงขึ้นเป็นลำดับ ปัจจุบันมียาที่ผลิตทั้งสิ้น 10 ตำรับ แต่ตำรับยาโพธิ์พิศาลยังคงเป็นยาหลักที่ผลิตและจำหน่ายได้มากที่สุด

เมื่อกล่าวถึงวัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตคุณนงนุช ประเวสพิชัย ผู้จัดการ เล่าให้ฟังว่าปัจจุบันสมุนไพรหลายชนิดอยู่ในภาวะขาดแคลนอย่างเห็นได้ชัด หลายชนิดหาของคุณภาพแบบเดิมที่เคยใช้มาแทบไม่ได้แล้ว เช่น หัวข้าวเย็นเหนือ-ข้าวเย็นใต้ ลูกกระดอม หลายชนิดราคาเพิ่มสูงขึ้นกว่าเท่าตัว เช่น รากระย่อม กานพลู พริกไทยดำ เนื้อฝักคูน เป็นต้น บางชนิดทราบว่าปัจจุบันต้องนำเข้ามาจากเพื่อนบ้านหรือจีน เช่น เจตมูลเพลิงแดง ซึ่งก็ต้องใช้เพราะไม่มีทางเลือกอื่น

คุณนงนุชบอกว่าทางร้านจะซื้อสมุนไพรจากผู้ขายส่งย่านจักรวรรดิร้านที่ไว้ใจใช้บริการกันมานานซึ่งมีเจ้าประจำอยู่ 2-3 แห่ง ถ้าพบว่ามีปัญหาคุณภาพไม่ดีก็จะขอเปลี่ยนสินค้าได้ เช่น ในช่วงที่ผ่านมาขิงที่สั่งซื้อจากเจ้าประจำไม่แห้งขึ้นราก็ต้องขอเปลี่ยนเป็นสมุนไพรชนิดอื่นแทนและหาซื้อขิงจากร้านขายส่งร้านอื่นมาใช้ ถ้าเป็นตัวยาหลักที่ใช้ผลิตยาโพธิ์พิศาลซึ่งมีสมุนไพรอยู่มากถึง 40 ชนิด

ทางโรงงานจะทยอยซื้อเก็บไว้ให้พอใช้ในแต่ละปีไม่ให้ขาด แต่หากเป็นตำรับที่ขายและผลิตน้อยจะใช้วิธีสั่งสินค้าจากร้านขายส่งย่านจักรวรรดิที่เคยซื้อประจำมาแค่พอใช้สำหรับการผลิตแต่ละครั้ง จะไม่เก็บวัตถุดิบไว้เป็นจำนวนมากเหมือนในอดีตเพื่อลดความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นและให้ได้วัตถุดิบที่ใหม่มาใช้ในการผลิต

เมื่อพูดถึงคุณภาพของวัตถุดิบสมุนไพรที่ใช้คุณนงนุชเห็นว่ามีปัญหาอยู่หลายด้าน ในด้านคุณภาพของสมุนไพรที่พบว่าไม่สามารถหาสมุนไพรลักษณะเดิมที่เคยใช้มาในอดีตได้ ยกตัวอย่างหัวข้าวเย็นเหนือข้าวเย็นใต้ที่เคยใช้มาแต่เดิมจะมีลักษณะแตกต่างกัน ปัจจุบันดูแล้วแทบไม่แตกต่างกันเลยและหาแบบเดิมไม่ได้อีกแล้ว เจตมูลเพลิงแดงที่นำเข้าจากประเทศลาว แม้ราคาจะลดลงมาจากเดิมแต่คุณภาพแย่ลงด้วยคือมีรากน้อยกว่าเดิมมากแต่มีส่วนของต้นปนมามาก พริกไทยดำก็ต้องเลือกให้ดีบางครั้งได้เป็นพริกไทยอ่อนเมล็ดเบาไม่มีเนื้อก็ต้องขอเปลี่ยนรุ่นใหม่เพราะคุณภาพไม่ดีทำยาไม่ได้ นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องความสะอาดซึ่งเป็นปัญหาที่มีมาโดยตลอดจนกลายเป็นเรื่องธรรมดาของสมุนไพรไทย ทางโรงงานต้องทำมาล้างมาคัดส่วนที่เสีย เอาสิ่งที่ปนปลอมออกก่อนจึงจะนำไปอบให้แห้งแล้วเข้าสู่กระบวนการผลิต ทำให้เสียทั้งเวลา ค่าใช้จ่าย และน้ำหนักสมุนไพรที่เสียไปจากการทำความสะอาด ปัญหาเรื่องราคาก็เป็นปัญหาสำคัญเมื่อสินค้าตัวใดเริ่มขาดราคาก็จะสูงขึ้น เช่น ขิง กระเจี๊ยบแดง พริกไทย แต่อย่างไรก็จำเป็นต้องซื้อมาใช้เนื่องจากต้องมีในตำรับทำให้ต้นทุนสูงขึ้น

ในส่วนของวิธีการแก้ปัญหาหากจะให้ฝ่ายผู้ผลิตจัดหาที่ปลูกสมุนไพรเอง คุณนงนุชบอกว่าเป็นไปได้ยากมากโดยเฉพาะในกลุ่มผู้ที่ทำยาตำรับเนื่องจากมีสมุนไพรที่ใช้อยู่ในตำรับจำนวนมากหลายชนิดก็ไม่สามารถปลูกได้หรือไม่เคยมีใครปลูกมาก่อนต้องเกิดในป่าหรือสภาพภูมิประเทศเฉพาะ ปัจจุบันพื้นที่ที่โรงงานมีอยู่ก็จะเลือกปลูกสมุนไพรบางชนิดเท่านั้น จะเน้นที่ไม้โตเร็ว ดูแลง่าย และใช้มาก เช่น ขี้เหล็กซึ่งใช้ได้ทั้งใบและแก่น โดยใช้วิธีปลูกแซมพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ไม่ได้ตั้งใจปลูกเพื่อนำมาใช้ทำยาโดยตรง ถ้ามีโอกาสไปที่ไร่ก็จะเก็บขี้เหล็กมาด้วย การซื้อจากยี่ปั๊วยังประหยัดกว่ามาก

เมื่อกล่าวถึงความเป็นไปได้ที่ผู้ผลิตจะประสานงานกับกลุ่มเกษตรกรที่จัดหาโดยตรง คุณนงนุชเห็นว่าเป็นทางออกทางหนึ่ง แต่จุดที่เป็นศูนย์ประสานงานของกลุ่มเกษตรกรนั้นก็ต้องการผู้ที่มีความสามารถในการบริหารจัดการที่จะขายสมุนไพรที่มีให้ได้ในราคาเหมาะสม ขณะเดียวกันก็ต้องจัดการไม่ให้ขาด อย่างไรก็ตามในแต่ละพื้นที่มักจะมีสมุนไพรเด่นในพื้นที่ของตนเท่านั้น ในกรณีโรงงานที่ผลิตยาตำรับที่ประกอบด้วยสมุนไพรหลายชนิดทำให้ต้องประสานงานกับหลายพื้นที่ อาจมีความยุ่งยากกว่าการซื้อผ่านยี่ปั๊ว ซึ่งเข้ามาทำหน้าที่ส่วนนี้แทน ช่วยให้ผู้ผลิตไม่ต้องเสียเวลาในการประสานงานกับพื้นที่ต่างๆ มาก สำหรับการที่จะมีการพัฒนาคุณภาพวัตถุดิบให้มีคุณภาพสูงขึ้นแต่จะต้องเพิ่มราคามากขึ้นด้วย คุณนงนุชตอบว่าก็ต้องเพิ่มขึ้นในสัดส่วนที่ผู้ผลิตรับได้ และต้องแสดงให้เห็นว่าผู้ผลิตจะได้ประโยชน์อะไรจากการที่ต้องเพิ่มต้นทุนขึ้นบ้าง เช่น ช่วยประหยัดค่าใช้จ่ายในการทำความสะอาด ได้ปริมาณวัตถุดิบเต็มเม็ดเต็มหน่วยไม่ต้องสูญเสียจากการคัดทิ้ง หรือสร้างความน่าเชื่อถือของผลิตภัณฑ์ได้มากขึ้น เป็นต้น

3.5 สมุนไพรจากธรรมชาติ: มุมมองของชุมชนและชาวบ้านที่เก็บหาสมุนไพร

การศึกษาครั้งนี้ ยังไม่สามารถตามลงไปถึงชาวบ้านที่เก็บหาสมุนไพรจากป่าขายเป็นอาชีพ แต่สอบถามจากชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีป่าหรือพื้นที่สาธารณะที่มีสมุนไพรที่สามารถนำมาขายได้ขึ้นอยู่ทั่วไป ทำให้ได้ข้อค้นพบว่าการที่ชาวบ้านจะเก็บหาสมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติใกล้ๆ พื้นที่พัก

อาศัยไปขายไม่ใช่กิจกรรมปกติของคนในชนบททั่วไป แม้ว่าการเก็บหาสมุนไพรมาใช้รักษาโรคเล็กๆน้อยๆ กับตัวเอง หรือการที่หมอยาสมุนไพรหาเก็บต้นยาสมุนไพรมาไว้ประกอบเข้าตำรับยารักษาผู้ป่วยของตน หรือการเก็บมาปรุงยาขายเป็นตำรับจะยังคงพบได้ในพื้นที่เหล่านี้ แต่การเก็บยาของคนเหล่านี้แตกต่างอย่างมากจากการเก็บสมุนไพรเดี่ยวๆ เพื่อไปชั่งขาย ใน 3 พื้นที่ที่ผู้วิจัยไปเก็บข้อมูลกับชาวบ้านครั้งนี้ ไม่ว่าชาวบ้านที่ลำปาง คนไทยที่ใช้ภาษาเขมรที่ศรีสะเกษ หรือแม้แต่ชาวเขาปกากะญอ บนยอดดอยที่เชียงใหม่ บอกตรงกันว่าถ้าหมอยาพื้นบ้านจะไปเก็บยามาใช้จะมีวิธีการ เคล็ด หรือพิธีกรรมเฉพาะในการเก็บ ไม่ใช่แค่ไปเก็บๆ ตัดๆ ต้นไม้ หรือผลไม้มาชั่งกิโลขาย หมอยาหรือชาวบ้านที่ไปหายามาใช้จะต้องเลือกวันที่พิเศษไปเก็บยา เช่น ต้องเป็นวันอังคาร หรือวันเสาร์ จะได้ยาที่มีฤทธิ์ดี ต้องรู้คาถามีเคล็ดประกอบการเก็บต้นยาหรือการนำยากลับมาบ้าน และมักเก็บมาเพียงแค่พอใช้ระยะหนึ่งเมื่อหมดแล้วค่อยเก็บหาใหม่ นอกจากนี้ยังมีข้อห้ามหรือพิธีกรรมเล็กๆ น้อยๆ อีกหลายอย่างแตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละท้องถิ่นที่สัมพันธ์อยู่กับแนวคิดการเคารพต่อธรรมชาติ ในขณะที่การเก็บสมุนไพรในธรรมชาติมาชั่งขาย คนเก็บไม่จำเป็นต้องรู้หรือสนใจในเรื่องเหล่านี้เลย

ชาวบ้านที่เก็บพืชสมุนไพรไปส่งขายส่วนมากจะไม่รู้ว่าสมุนไพรที่ตนเก็บมาขายนั้น ใครคือต้นตอที่ซื้อไป จะนำไปใช้ประโยชน์อะไร หรือใช้อย่างไร ส่วนใหญ่เป็นพืชที่ตนเองไม่รู้จักหรือรู้จักแต่ไม่เคยนำมาใช้ประโยชน์ทางยา การที่จะเก็บพืชสมุนไพรในป่ามาขายต้องมีปัจจัยประกอบหลายประการ เช่น ในพื้นที่นั้นต้องมีป่าหรือพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ที่เจ้าของไม่ได้หวงไว้ใช้ประโยชน์ส่วนตัวให้ไปเก็บสมุนไพรได้ ในพื้นที่นั้นต้องมีพืชสมุนไพรที่จะนำมาขายได้ขึ้นอยู่ ต้องรู้ว่ามีพืชสมุนไพรชนิดใดที่สามารถขายได้ รู้ว่าจะนำไปขายใครหรือขายที่ใด ต้องรู้ว่าเก็บส่วนไหนและนำมาเตรียมอย่างไรก่อนจึงจะขายได้ รวมทั้งต้องพอมีเวลาว่างจากการทำงานหลักของตน และคิดว่ารายได้จากการขายต้องคุ้มกับค่าแรงความลำบากที่จะไปเก็บหามาจำหน่าย

ชาวบ้านเด่นอุดม ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง เล่าถึงกระบวนการเข้ามาติดต่อขอให้ชาวบ้านเก็บมะขามเครือจากในป่ามาขายว่า จะมีคนเข้ามาหาตัวแทนในหมู่บ้านที่เขาไว้ใจซึ่งอาจเป็นร้านค้าหรือผู้นำชุมชนให้ช่วยเป็นผู้รับซื้อจากชาวบ้าน โดยนำเงินสดมาฝากไว้จ่ายให้ชาวบ้านที่นำมาขายก่อน 4-5 หมื่นบาท โดยบอกลักษณะที่ต้องการของสมุนไพรที่จะรับซื้อไว้ เช่น มะขามเครือให้ขุดทั้งต้นและรากขึ้นมา สลัดดินออก รูดใบทิ้งแล้วจึงนำมาขายในราคากิโลกรัมละ 45 บาท ส่วนตัวแทนที่รับซื้อจะมีหน้าที่นำสมุนไพรที่ซื้อไว้มาตากแดดให้แห้งและเก็บรวบรวมใส่กระสอบไว้ เมื่อได้ปริมาณมากพอคุ้มค่ากับการนำรถมารับก็จะโทรศัพท์ติดต่อกับพ่อค้าที่มาสั่งไว้ให้มารับไปอีกต่อหนึ่งโดยผู้รวบรวมก็ได้ขายสมุนไพรในราคาวัตถุดิบแห้งซึ่งสูงกว่าที่ซื้อมาจากชาวบ้านผู้เก็บหา ส่วนขั้นตอนต่อจากนี้ชาวบ้านจะไม่รู้ว่าสมุนไพรที่เก็บมาจะถูกนำไปใช้ประโยชน์อย่างไรบางคนที่สนใจอาจรู้บ้างคร่าวๆ แต่ก็ไม่สามารถตรวจสอบได้ว่าจริงเท็จอย่างไร เช่นในกรณีนี้ชาวบ้านบอกว่า *"ได้ยินว่าเขาจะนำไปส่งขายให้ญี่ปุ่นอีกต่อหนึ่ง แต่ก็ไม่รู้ว่าเขานำไปทำอะไรต่อ"* ชาวบ้านบอกว่าหลังจากมารับซื้อทุกปีในช่วงที่มีสมุนไพรออกได้ 4-5 ปีแล้ว ปัจจุบันพบว่าสมุนไพรตัวนี้หาได้ยากขึ้นกว่าช่วงแรกมาก และยังไม่มีการพูดคุยกันในกลุ่มชาวบ้านถึงแนวคิดในการอนุรักษ์มะขามเครือในป่าให้สามารถนำมาขายได้อย่างยั่งยืน ขณะเดียวกันก็ไม่รู้ว่าจะมีคนมารับซื้อไปอีกนานเพียงใดด้วย

ส่วนกรณีของชาวปกากะญอที่บ้านหนองเต่า อำเภอแม่วาง เล่าให้ฟังว่ายังไม่เคยมีการมารับซื้อสมุนไพรอย่างเป็นกิจจะลักษณะแบบที่กล่าวข้างต้น มีแต่จะให้คนมาจ้างเป็นครั้งคราวให้เก็บต้นไม้ในป่าบางชนิดมาขายให้โดยระบุค่าจ้างมาเลยว่าจะให้กิโลกรัมละเท่าใด ถ้าชาวบ้านคิดว่าคุ้ม และรู้ว่ามี

ต้นไม้นั้นอยู่ที่ใดก็จะเก็บมาขายให้ แต่ก็ไม่รู้เลยว่าต่อจากนั้นแล้วต้นไม้นั้นจะถูกนำไปใช้ทำอะไร นำไปทำยาสมุนไพรหรือเปล่าก็ยังไม่แน่ใจ การซื้อจะไม่ได้รับซื้อต่อเนื่องเป็นประจำ ในขณะเดียวกันพอรู้จากผู้ศึกษาว่ามะขามป้อมมีการรับซื้อไปทำยา ชาวบ้านที่นี่บอกว่าไม่เคยรู้เลยว่าสามารถเก็บผลมะขามป้อมในป่ามาขายได้ มีมะขามป้อมอยู่ตามธรรมชาติมากพอควรในป่า แต่ยังไม่รู้วิธีการเก็บ และไม่รู้ว่าจะขายให้ใคร ราคาเป็นอย่างไร ทุกวันนี้จึงปล่อยให้หล่นทิ้งอยู่ในป่าไม่ได้ใช้ประโยชน์ ส่วนการเก็บสมุนไพรของชาวบ้านลุมพุก อำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งสภาพพื้นที่เป็นป่าโปร่งเล็กๆ บนพื้นที่ราบ เช่น ป่าริมห้วย ป่าช้า ป่าในพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน และตามหัวไร่ปลายนา ชาวบ้านบอกว่าส่วนใหญ่การเก็บสมุนไพรยังคงเป็นการเก็บของชาวบ้านหรือหมอยาเป็นหลักซึ่งจะเก็บเล็กๆน้อยๆ พอใช้ ไม่มีการเก็บสมุนไพรเพื่อชั่งกิโลขายเป็นล่ำเป็นสัน แต่จะมีบ้างที่มีคนมาจากต่างถิ่นมาลักลอบตัดฟันสมุนไพรไปครั้งละมากๆ จนบางชนิดแทบหาไม่ได้แล้ว จะไม่ค่อยมีการจ้างให้ชาวบ้านเก็บหาสมุนไพรในป่ามาขายเหมือนในภาคเหนือที่เป็นพื้นที่ป่า ที่ผ่านมาเคยมีเพียงครั้งเดียวเมื่อ 3-4 ปีก่อน ที่มีคนมาบอกให้เก็บต้นหมอกบ่วายมาขาย โดยให้กิโลกรัมละประมาณ 500 บาท แต่หลังจากนั้นก็ไม่มีมาติดต่ออีก

ชาวบ้านในทั้ง 3 พื้นที่กล่าวตรงกันว่า การใช้ประโยชน์จากป่าส่วนใหญ่เป็นการเก็บหาอาหารมากกว่าพืชสมุนไพร เช่น ผักพื้นบ้าน เห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง และมันป่า มีให้ใช้ประโยชน์ได้ทั้งปี ในพื้นที่ตำบลแม่มอก ชาวบ้านบอกว่าในบางปีที่มีผลผลิตมากทั้งตำบลมีรายได้จากการเก็บเห็ดและหน่อไม้นับล้านบาท จนมีการเปิดให้คนจากต่างพื้นที่เข้ามาเก็บเห็ดด้วย โดยองค์การบริหารส่วนตำบลจะขายตั๋วค่ารถผ่านทางเข้าสู่ป่าเก็บเห็ดในอัตราคันละ 200 บาท และคนที่มาเก็บอีกคนละ 20 บาท เมื่อเก็บออกมาก็มีรถรอรับซื้ออยู่ที่ชายป่าทันที การใช้ประโยชน์จากป่าในแง่ที่เป็นแหล่งของสมุนไพรในสายตาชาวบ้าน จึงมีความสำคัญไม่มากเท่ากับเป็นแหล่งอาหารที่ชาวบ้านเห็นคุณค่าโดยตรงจากการนำมาทำเป็นอาหารหรือขายเป็นอาหาร โดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง ในขณะที่การขายเป็นสมุนไพรชาวบ้านแทบไม่มีโอกาสรับรู้ถึงคุณค่าที่เกิดขึ้นภายหลังเลย เว้นแต่กรณีของชาวแม่มอกที่มีการผลิตยาจนเป็นผลิตภัณฑ์ออกจำหน่ายสร้างรายได้ให้ชุมชนได้

ในภาพรวมของสถานการณ์การเก็บหาและใช้สมุนไพรจากธรรมชาติที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าปัจจุบันในกระบวนการผลิตและใช้สมุนไพรของประชาชนยังคงพึ่งพิงอยู่กับสมุนไพรในธรรมชาติอยู่มาก แต่สมุนไพรในธรรมชาติเองกลับอยู่ในสถานการณ์ที่น่าเป็นห่วง มีหลายชนิดที่เริ่มขาดแคลน มีราคาสูงขึ้น มีของคุณภาพต่ำหรือมีการปนปลอมเข้ามาจำหน่าย และบางชนิดเริ่มสูญหายหมดไป แม้ในระบบการจัดหาและกระจายสมุนไพรจะมีความพยายามปรับตัวเพื่อให้มีสินค้าเข้าสู่ตลาด เช่น มีกลไกทางราคาทำให้ราคาสูงขึ้นจูงใจให้คนเก็บหามาขายมากขึ้น พยายามหาวิธีการปลูกมาจำหน่ายแทนการเก็บหาจากธรรมชาติ การพยายามเข้าไปทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อการเก็บสมุนไพรมาใช้อย่างยั่งยืน หรือวิธีที่ง่ายและเป็นที่นิยมมากที่สุดคือการนำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้าน แต่ทั้งหมดนี้ก็ยังพบว่ามีปัญหาหลายประการที่จะต้องช่วยกันแก้ปัญหาและพัฒนาวิธีการต่อไปอีก ซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ 4 บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะ เพื่อการพัฒนาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติ

การที่สมุนไพรจากธรรมชาติยังคงเป็นองค์ประกอบหลักอยู่ในตลาดเครื่องยาไทย แสดงให้เห็นถึงคุณค่าและความสำคัญของสมุนไพรกลุ่มนี้ที่ควรต้องได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาขึ้นอย่างเป็นระบบ ยังไม่นับรวมถึงประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อมที่มีต่อประชาชนในชนบทที่ยังคงเก็บหาและใช้สมุนไพรในท้องถิ่นรักษาตนเองยามเจ็บป่วยในกรณีที่ไม่สามารถพึ่งพิงใครได้แล้วแม้แต่ระบบบริการสุขภาพของรัฐที่จัดไว้ แม้ว่าปัจจุบันสมุนไพรเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังสามารถหาได้จากธรรมชาติ แต่หลายชนิดเริ่มหาได้ยากขึ้นบางชนิดถึงขั้นหมดไปจากตลาด การนำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้านแม้จะแก้ปัญหาได้ระดับหนึ่งแต่ก็ไม่ยั่งยืนมั่นคง รวมทั้งยังมีปัญหาในเรื่องของราคาและคุณภาพสมุนไพรที่ส่งเข้ามาขายหลายตัวมีคุณภาพด้อยกว่าสมุนไพรไทยในขณะที่มีราคาสูงกว่ามาก ในบทนี้จะเป็นบทวิเคราะห์ที่แสดงถึงคุณค่าของสมุนไพรจากธรรมชาติและข้อเสนอในการพัฒนาสมุนไพรจากธรรมชาติที่ควรดำเนินการในอนาคต เพื่อให้ยังคงบทบาทในอุตสาหกรรมผลิตยาสมุนไพรไทยและต่อเศรษฐกิจในระดับชุมชนต่อไป

4.1 คุณค่าของสมุนไพรจากธรรมชาติ

ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ที่มีตามธรรมชาติ ทำให้ชาวบ้านรวมทั้งหมอยาไทยใช้สมุนไพรจากแหล่งธรรมชาติมาตั้งแต่อดีต ที่นำมาปลูกไว้ใช้ในบ้านมีเพียงส่วนน้อยเฉพาะชนิดที่ใช้กันบ่อยเท่านั้น เมื่อพื้นที่ป่าถูกแผ้วถางให้กลายเป็นพื้นที่เกษตรกรรม มีการจับจองยึดครองที่ดินเป็นของส่วนตัวมากขึ้น ส่วนที่ยังเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ก็ได้รับปกป้องคุ้มครองเป็นพิเศษในฐานะของเขตอนุรักษ์หรืออุทยานแห่งชาติจนยากจะเข้าไปเก็บหามาใช้ประโยชน์เหมือนในอดีต ขณะเดียวกันสมุนไพรที่เคยเก็บใช้กันในท้องถิ่นก็ได้กลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำให้กับผู้เก็บหา บ้างถูกตัดฟันนำมาใช้อย่างไม่คำนึงถึงการอนุรักษ์ทำให้สมุนไพรจากธรรมชาติหลายชนิดอยู่ในฐานะเสี่ยงต่อการสูญพันธุ์ จนทำให้ต้องหันมาให้ความสำคัญกับการจัดการดูแลและพัฒนาขึ้นอย่างเป็นระบบอีกครั้งหนึ่ง แม้ว่าตัวเลขมูลค่าทางการตลาดของสมุนไพรที่มาจากธรรมชาติปีละประมาณ 400-500 ล้านบาท จะไม่ได้เป็นตัวเลขที่น่าสนใจทางเศรษฐกิจมากนัก แต่หากมองในเชิงคุณค่าที่มีต่อชุมชนทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ สุขภาพของผู้คน และเศรษฐกิจชุมชน ต่อภูมิปัญญาสุขภาพของท้องถิ่น ต่ออุตสาหกรรมการผลิตยาไทย และมองในฐานะมรดกทางภูมิปัญญาที่สามารถแปลงเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจได้ในอนาคต จะพบว่าสมุนไพรจากธรรมชาติมีคุณค่าที่ควรต้องเร่งพัฒนาอย่างเป็นระบบ

ก่อนที่จะหมดไป ซึ่งหากจะสรุปให้เห็นถึงคุณค่าของสมุนไพรที่มาจากธรรมชาติจะพบว่ามีประเด็นที่สำคัญดังนี้

4.1.1 คุณค่าที่มีต่อสุขภาพของผู้คน

จากการศึกษาครั้งนี้พบว่าสมุนไพรไทยยังคงมีคุณค่าอย่างมากในสังคมไทย เจ้าของร้านขายเครื่องยาไทยทุกแห่งที่ได้สัมภาษณ์พูดคุยและจัดประชุมกลุ่ม ต่างพูดเป็นเสียงเดียวกันว่ายาไทยยังคงเป็นทางเลือกที่สำคัญในการดูแลสุขภาพของคนไทย โดยเฉพาะคนที่มีฐานะยากจนหรือผู้ป่วยด้วยโรคร้ายแรงที่ไม่มีที่พึ่งอื่น ยาสมุนไพรคือความหวังที่ช่วยให้คนจำนวนมากที่หมดหวังจากการรักษาจากโรงพยาบาลได้มีช่องทางในการรักษาโรค หลายคนหายจากอาการเจ็บป่วยได้ทั้งๆ ที่แพทย์บอกว่าไม่สามารถรักษาให้หายได้แล้ว คุณถวัลย์บอกว่าร้านเจ้ากรมเป๊อที่เน้นการจัดยาขายปลีกให้กับลูกค้ามาตลอด ตระหนักเสมอว่าสมุนไพรทุกตัวมีคุณค่าและความสำคัญต่อคนไข้มาก หลายคนมาจากต่างจังหวัดไกลๆ เพียงเพื่อหาสมุนไพรบางตัวไปเข้ายา เมื่อทางร้านไม่มีให้จะเห็นได้ชัดว่าคนไข้รู้สึกหมดที่พึ่งไม่รู้จะไปหาจากที่ใด ดังนั้นตัวยาบางตัวแม้ใช้น้อย นานๆ ครั้งจึงจะมีลูกค้ามาถามหาแต่ก็จำเป็นต้องมีไว้การที่มีตัวยาไม่ครบทุกตัวตามตำรับผู้ใช้จะรู้สึกทันทีว่าจะไม่ได้ประโยชน์เต็มที่จากยานั้น

ดังนั้นการที่สมุนไพรจากธรรมชาติตัวหนึ่งหมดไป อาจมีผลกระทบน้อยมากหากมองในเชิงมูลค่าทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่เมื่อมองในมุมทางวิทยาศาสตร์ สมุนไพรที่หายไป 1 ชนิดนั้นอาจทำให้เราหมดโอกาสค้นพบสารเคมีที่มีคุณค่าจำนวนหนึ่งไปอย่างถาวรในอนาคต และหากมองในมิติของคุณค่าที่มีต่อวิถีชีวิตและสุขภาพของคนไทยแล้ว จะพบว่าสมุนไพรเพียงตัวเดียวที่หายไปนั้นอาจมีผลกระทบต่อตำรับยาไทยหลายตำรับ และต่อความมั่นใจในการใช้ยาตำรับนั้นรักษาโรคของทั้งตัวผู้ป่วยและตัวหมอยาไทย ยังมีผลต่อความเชื่อถือในสรรพคุณที่มีต่อยาไทยในภาพรวม รวมทั้งมีผลต่อทางเลือกในการแสวงหาแนวทางการดูแลสุขภาพของคนไทย และต่อภูมิปัญญาสุขภาพไทยทั้งหมดด้วย

4.1.2 คุณค่าที่มีต่อวิถีชีวิตของคนยากจน

ในกระบวนการเก็บหาสมุนไพรจากธรรมชาติจนถึงการผลิตเป็นยาสมุนไพรส่งให้ผู้ป่วยได้ใช้นั้นเป็นเส้นทางที่ผูกพันอยู่กับวิถีชีวิตของคนจำนวนมาก มูลค่าในตลาดขายส่งวัตถุดิบสมุนไพรจากธรรมชาติประมาณ 500 ล้านบาทนี้ คือเงินที่ถูกกระจายไปสู่ประชาชนคนไทยที่ด้อยโอกาสในสังคมแทบทั้งหมด ตั้งแต่ชาวบ้านที่เก็บหาของป่าหรือต้นยาตามหัวไร่ปลายนามาขาย แรงงานไร้ฝีมือที่มาช่วยหั่นช่วยตากสมุนไพรจนถึงชาวบ้านที่รวบรวมมาขายให้กับร้านเครื่องยาไทยในกรุงเทพฯ แต่ละร้านมีลูกจ้างขายแรงงานชั่งยา แบกกระสอบยาร้านละไม่น้อย การหมดลงของยาสมุนไพรในธรรมชาติคือการปิดโอกาสในการมีรายได้ของคนด้อยโอกาสในสังคม ทำให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งขาดรายได้ที่คอยเสริมสภาพคล่องเมื่อรายได้จากพืชเศรษฐกิจหลักมีปัญหาหรือยังมาไม่ถึง ในทางตรงข้ามหากสามารถพัฒนาการใช้ประโยชน์สมุนไพรขึ้นได้อย่างเป็นระบบและยั่งยืน จะเป็นวิธีการกระจายรายได้สู่ประชาชนยากจนในชนบทที่มีประสิทธิภาพวิธีหนึ่ง

4.1.3 คุณค่าที่มีต่อสภาวะแวดล้อม

การดำเนินการเพื่อฟื้นฟูการใช้สมุนไพรจากธรรมชาติ เป็นกระบวนการที่นำมาใช้กระตุ้นให้คนในชุมชนเห็นคุณค่าของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดีเพียงคนในชุมชนได้รู้ว่าต้นไม้ธรรมดาๆ ต้นหนึ่ง เป็นต้นยาที่ใช้รักษาโรคได้ หรือยิ่งสามารถนำมาสร้างรายได้ให้เกิดขึ้นได้ด้วยแล้ว หากชุมชนนั้นมีระบบบริหารจัดการที่ดีจะทำให้คนในชุมชนตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของพืชพรรณไม้ที่มีในผืนป่าหรือในพื้นที่สาธารณะของตน ให้ความร่วมมือในการอนุรักษ์ฟื้นฟูเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเป็นธรรมยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นฐานนำไปสู่การอนุรักษ์และพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านอื่นๆ ต่อไป

4.1.4 คุณค่าที่มีต่อความมั่นคงของชุมชน

การมีต้นไม้อยู่ในแหล่งธรรมชาติสำหรับวัฒนธรรมไทยในชนบทแล้ว เป็นเรื่องที่ไม่สามารถแยกได้ว่าเป็นเรื่องของอาหาร ยา หรือข้าวของเครื่องใช้ในครัวเรือน เพราะประชาชนแต่ละพื้นที่จะมีภูมิปัญญาที่สั่งสมมาแต่อดีตว่าพืชพันธุ์แต่ละชนิดสามารถนำมาใช้ประโยชน์อย่างไรได้บ้าง การบริหารจัดการเพื่อให้มีพืชสมุนไพรในธรรมชาติอยู่ในชุมชนก็คือการคืนความมั่นคงในเรื่องยา อาหาร และการดำรงชีวิตอีกหลายๆ ด้านให้กับชุมชน อีกทั้งยังทำหน้าที่เป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ความคิดความเชื่อ หรือประเพณีของชุมชนหนึ่งๆ ดำรงอยู่ในกระแสสังคมปัจจุบันได้ เพราะเมื่อใดที่ตัวยาหมดไป หมอยาก็ไม่มีประโยชน์ วัฒนธรรมความเชื่อ ประเพณีที่เกี่ยวกับความเจ็บป่วยที่เคยมีอยู่ในชุมชนนั้นก็พลอยถูกลืมเลือนไปด้วย พืชพันธุ์และสมุนไพรที่มีในชุมชนจึงเป็นรูปธรรมที่ได้รวมเอาวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นบ้านของท้องถิ่นเข้าไว้ในตัวพืชพันธุ์นั้นๆและเป็นเครื่องมือที่ส่งต่อองค์ความรู้ที่แฝงฝังอยู่ในพืชพันธุ์นั้นๆผ่านไปยังคนรุ่นต่อไปในชุมชน

4.1.5 คุณค่าที่มีต่อความมั่นคงของอุตสาหกรรมการผลิตสมุนไพรไทย

แม้ว่าปัจจุบันพืชที่ใช้อยู่ในอุตสาหกรรมยาสมุนไพรไทยหลายชนิดที่ขาดแคลน สามารถนำเข้าจากประเทศเพื่อนบ้านได้ไม่ยากนักแต่ก็อยู่ในสภาพที่เสี่ยงเป็นอย่างยิ่งไม่มีความมั่นคงและยั่งยืนในทุกๆ ด้าน ทั้งปริมาณ ราคา และความไม่แน่นอนทางการเมืองที่มีผลต่อการค้าระหว่างพรมแดน การมีสมุนไพรที่จำเป็นต้องใช้ในอุตสาหกรรมยาทั้งหมดอยู่ในประเทศ จึงเป็นการสร้างความมั่นคงให้กับอุตสาหกรรมยาสมุนไพรไทยได้อย่างดี ยิ่งหากพัฒนาวัตถุดิบที่มีให้มีคุณภาพดีได้มาตรฐานสม่ำเสมอตามที่กำหนด จะยิ่งเป็นการพัฒนาอุตสาหกรรมยาไทยให้ก้าวหน้าขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง ทำให้เกิดการยอมรับสูงขึ้นในกลุ่มผู้บริโภค ในขณะเดียวกันถ้ามีระบบบริหารจัดการดีความยั่งยืนมั่นคงของผู้ผลิตในระดับอุตสาหกรรมก็จะกลับมาสร้างความมั่นคงทางรายได้ให้กับผู้เกี่ยวข้องในระบบการจัดหาสมุนไพรเข้าสู่การผลิตได้ยั่งยืนตลอดกระบวนการเช่นกัน

4.1.6 คุณค่าที่มีในฐานะมรดกทางภูมิปัญญาสำหรับอนาคต

เป็นที่ทราบกันดีในวงการศึกษาวิจัยสมุนไพรว่า การหาสารที่เป็นตัวยาใหม่ในธรรมชาติจากข้อมูลการใช้สมุนไพรของคนในอดีต จะทำให้มีโอกาสพบตัวยาใหม่มากกว่าการสุ่มศึกษาพืชทั่วไปมาก การมีตำรายาสมุนไพรพร้อมทั้งต้นพืชสมุนไพรจริงจึงเป็นมรดกชิ้นสำคัญที่ควรสืบทอดต่อไปไม่ให้คลาดเคลื่อนหรือหมดไป ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่มีเพิ่มขึ้นทุกวัน ทำให้พืชสมุนไพรหลายชนิดที่เคยศึกษามาแล้วในอดีตว่าไม่พบสารที่มีประโยชน์ กลับมีคุณค่าสามารถแปลงเป็นสินค้าที่มีมูลค่าทาง

เศรษฐกิจสูงขึ้นมาอีกครั้งได้ การนำสมุนไพรมาใช้จริงร่วมกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูให้อยู่ในธรรมชาติได้อย่างยั่งยืนจึงเป็นรูปแบบของการสืบทอดภูมิปัญญาที่ประหยัดและดีกว่าการเก็บรักษาไว้ในห้องทดลองมาก

4.2 อุปสรรคของการใช้สมุนไพรจากธรรมชาติและการปลูกเป็นพืชเศรษฐกิจ

แม้ว่าหลายฝ่ายจะเห็นตรงกันว่าหากสามารถใช้ประโยชน์สมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติอย่างอนุรักษ์ให้มีความยั่งยืนจะเป็นวิธีที่ง่ายและมีประสิทธิภาพสูงสุด เนื่องจากประหยัดต้นทุนในการปลูกและดูแลได้มากกว่าการปลูกในฐานะของพืชเศรษฐกิจ แต่กระนั้นเมื่อพูดถึงวิธีแก้ปัญหาภาวะขาดแคลนสมุนไพรสิ่งแรกที่ผู้เกี่ยวข้องมักจะนึกถึงคือการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกเป็นแปลงขนาดใหญ่เช่นเดียวกับพืชเศรษฐกิจอื่น เพราะการให้เก็บหาจากธรรมชาติหรือแม้แต่การปลูกแซมในพื้นที่เกษตรที่มีอยู่ก็มีข้อจำกัดมากมาย เช่น ได้ผลผลิตไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ไม่ได้รับความสนใจดูแลเท่ากับพืชหลัก หรือหากเก็บจากธรรมชาติก็เข้าไปบริหารจัดการได้ยากกว่า การจะนำความรู้ทางวิชาการไปใช้เพื่อปรับปรุงเพิ่มคุณภาพก็ทำได้ยาก อีกทั้งการเก็บจากธรรมชาติยังมีความไม่แน่นอนสูง ทำยาก ต้องอาศัยแรงงานที่มีความอดทน และความเชี่ยวชาญเฉพาะตัวสูง การเก็บสมุนไพรจากป่ายังเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายอีกด้วย ส่วนการทำแปลงปลูกขึ้นเองมีข้อดีหลายประการ เช่น สามารถควบคุมการปลูกและพัฒนาคุณภาพของสมุนไพรที่ปลูกให้มีลักษณะตามความต้องการได้มากกว่า การบริหารจัดการเพื่อควบคุมคุณภาพการเก็บเกี่ยวและแปรรูปขั้นต้นทำได้สะดวกกว่า และที่สำคัญคือสามารถบริหารจัดการตลาด กำหนดปริมาณการผลิต และราคาผลผลิตได้ง่ายกว่า

อย่างไรก็ตามการปลูกสมุนไพรในลักษณะอุตสาหกรรมเกษตรมีข้อจำกัดที่สำคัญคือมีต้นทุนในการดำเนินการสูง ส่งผลให้ผู้ที่จะมาทำได้ต้องเป็นผู้ที่มีฐานะระดับหนึ่งอย่างน้อยก็ต้องมีที่ดินเป็นของตนเอง มีแรงงานในการดำเนินการเพาะปลูก และมีเวลาในการดูแล ไม่เหมือนการเก็บจากป่าที่อาศัยแรงงานเก็บหาเพียงอย่างเดียวทำให้ผู้ที่ไม่มีแม้ที่ทำกินของตนเองก็ยังหาประโยชน์ได้ เมื่อต้องมีการลงทุนทำให้ดำเนินการได้ในพืชบางชนิดเท่านั้นที่ปลูกขายแล้วคุ้มค่ากับการทุนซึ่งก็คือพืชที่ปลูกง่าย ขายได้ราคาสูง ให้ผลผลิตเร็ว มีตลาดมั่นคง และมีคู่แข่งน้อย เป็นต้น ทำให้วิธีนี้แก้ปัญหาการขาดแคลนสมุนไพรในตลาดเครื่องยาไทยได้เพียงบางส่วนเท่านั้น ทำให้ปัญหาการขาดแคลนดอกสารภีหรือบุนนาคไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยวิธีการนี้เพราะใช้เวลาปลูกนานกว่าจะให้ผลผลิตซึ่งก็มีราคาไม่สูงมากนัก นอกจากนี้การปลูกในลักษณะพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวในพื้นที่ขนาดใหญ่ยังมีปัญหาตามมาอีกหลายประการ ทั้งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์จากการต้องใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการผลิต มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีทางการเกษตรเพื่อกำจัดแมลงหรือวัชพืชที่มีราคาแพงเป็นอันตรายทั้งต่อผู้ปลูกและผู้ใช้ อีกทั้งยังมีความเสี่ยงในด้านการแปรผันของราคาในตลาดอีกด้วย

แม้จะมีข้อจำกัดหลายประการ แต่การแก้ปัญหาขาดแคลนสมุนไพรจากธรรมชาติโดยการส่งเสริมให้ทำแปลงปลูกแบบพืชเศรษฐกิจยังเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องส่งเสริมและดำเนินการต่อไป โดยต้องพิจารณาเลือกสมุนไพรที่เหมาะสมในการปลูกแบบนี้ทยอยดำเนินการไปเป็นลำดับ ขณะเดียวกันต้องดำเนินการส่งเสริมให้ชุมชนกลับมาฟื้นฟูดูแลสมุนไพรให้คงอยู่ในธรรมชาติควบคู่ไปด้วย

4.3 ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติโดยชุมชน

การจะนำคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านจากธรรมชาติมาสร้างให้เกิดมูลค่าในตลาดการค้ายุคปัจจุบัน ต้องอาศัยความร่วมมือในการทำงานจากบุคลากรหลายฝ่าย ตั้งแต่ภาครัฐที่ทำหน้าที่ดูแลพืชพันธุ์ในป่าและกำกับดูแลการผลิตยาสมุนไพร ภาคประชาชนที่ดูแลพื้นที่สาธารณะในชุมชน ชาวบ้านเกษตรกรที่ปลูกและเก็บหาสมุนไพรขาย กลุ่มยี่ปั๊วที่รับซื้อสมุนไพรจากชาวบ้าน กลุ่มซาปั๊วหรือผู้จัดหาสมุนไพรส่งให้กับร้านขายเครื่องยาไทย และผู้ผลิตยาสมุนไพร ตลอดไปจนถึงผู้บริโภคที่ใช้ยาไทย และนักวิชาการที่ต้องศึกษาวิจัยหาข้อมูลประกอบการตัดสินใจดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง และให้ข้อมูลเชิงเทคนิคในการผลิตและแปรรูปสมุนไพรให้มีคุณภาพออกสู่ตลาด

ณ สถานการณ์ปัจจุบันที่ข้อมูลพื้นฐานมีอยู่ค่อนข้างจำกัด และยังไม่มีระบบหรือผู้รับผิดชอบดำเนินการเรื่องนี้โดยตรง การพัฒนาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติเพื่อใช้ประโยชน์ให้มีมูลค่าทางเศรษฐกิจและสร้างเสริมคุณค่าทางวัฒนธรรมให้กับผู้คนในชุมชนคงต้องดำเนินการควบคู่กันไปในหลายๆ ด้าน จากการทบทวนวรรณกรรมและการสัมภาษณ์เก็บข้อมูลในภาคสนามจากผู้เกี่ยวข้องหลายกลุ่ม ผู้วิจัยมีข้อเสนอเพื่อการพัฒนาสมุนไพรจากธรรมชาติเพื่อใช้ประโยชน์ทั้งในเชิงมูลค่าและคุณค่าต่อสังคมไทย ดังนี้

4.3.1 ระบบบริหารจัดการเพื่อการพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพร

การศึกษาครั้งนี้พบว่า ระบบการจัดหาวัตถุดิบเข้าสู่กระบวนการจำหน่ายในร้านขายเครื่องยาไทยและการผลิตเป็นยาสมุนไพรนั้นดำเนินไปภายใต้กลไกทางการตลาดล้วนๆ หน่วยงานภาครัฐแทบไม่มีส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องเลย เนื่องจากพืชสมุนไพรเหล่านี้ยังไม่จัดเป็น ‘ยา’ ตามความหมายในพระราชบัญญัติยาฉบับที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน มีเพียงกรมป่าไม้ที่คอยดูแลอยู่ห่างๆ ป้องกันการลักลอบนำไม้หรือของป่าจากพื้นที่ควบคุม ด้วยเหตุนี้การที่จะมีพืชสมุนไพรชนิดใดจำหน่ายอยู่ในท้องตลาดบ้าง ถูกชนิดถูกส่วนเพียงใด จำหน่ายในรูปลักษณ์อย่างไร ราคาเท่าใด ล้วนถูกกำหนดโดยอุปสงค์และอุปทานของตลาดทั้งสิ้น เมื่อใดที่สมุนไพรชนิดนั้นมีความต้องการของตลาดสูง ราคาก็จะเพิ่มขึ้น ซึ่งจะเป็นกลไกให้มีผู้หาสมุนไพรนั้นนำเข้าสู่ตลาดมากขึ้น ส่วนวิธีการหาสมุนไพรมาป้อนตลาดขึ้นอยู่กับว่าจะมีช่องทางใดเปิดอยู่ ถ้ายังมีสมุนไพรชนิดนั้นๆ อยู่ในธรรมชาติ ราคาก็จะเป็นกลไกที่กระตุ้นให้ชาวบ้านไปเก็บหามาส่งขายมากขึ้น ถ้าพืชสมุนไพรชนิดนั้นหมดไปหรือมีอยู่เขตควบคุมไม่สามารถนำออกมาขายได้ก็จะมีกระบวนตั้งแต่การเข้าไปลักลอบเก็บ การไปหามาจากประเทศเพื่อนบ้านหรือประเทศอื่นๆ ขึ้นอยู่กับว่าช่องทางใดสะดวกและทำกำไรให้ได้สูงที่สุด ขณะเดียวกันผู้ซื้อ (ไม่ว่าจะเป็นผู้บริโภค หรือผู้ผลิตยาแผนโบราณ) ก็จะทำหน้าที่เป็นผู้ชี้ขาดสุดท้ายว่าจะยอมรับสมุนไพรที่ทางร้านซื้อมาไว้ขายหรือไม่ ซึ่งผลที่ตอบรับจากผู้บริโภคก็จะกระทบย้อนกลับไปเป็นลำดับจนถึงผู้เก็บหาสมุนไพร ว่าสมุนไพรแบบที่เตรียมไปขายนั้นได้รับการยอมรับหรือไม่เพียงใด ซึ่งก็จะส่งผลให้เร่งทำต่อ ต้องหยุด หรือต้องลองหาแบบใหม่ทำอีก

การที่จะพัฒนาวิธีการจัดหาวัตถุดิบป้อนเข้าสู่ตลาดเครื่องยาไทยให้เป็นระบบมีสมุนไพรใช้อย่างต่อเนื่องยั่งยืนนั้น จำเป็นที่จะต้องมีเจ้าภาพเข้ามารับผิดชอบเรื่องนี้อย่างจริงจัง ทำหน้าที่ประสานงานเพื่อให้เกิดนโยบายและแผนในเรื่องนี้ มีงบประมาณในการทำงาน และช่วยผลักดันให้มีการพัฒนาอย่างเป็นระบบ สามารถดึงความช่วยเหลือจากนักวิชาการและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเข้ามาได้ การไม่มีหน่วยงานภาครัฐรับผิดชอบเรื่องนี้อย่างจริงจังก่อให้เกิดความล่าช้าในการดำเนินงานในทุกด้าน

อาจกล่าวได้ว่าการหมดไปหรือขาดแคลนสมุนไพรทั้งหมดที่เกิดขึ้นเนื่องจากขาดผู้รับผิดชอบเรื่องนี้อย่างจริงจัง การปล่อยให้ระบบนี้ดำเนินไปลำพังภายใต้กลไกทางการตลาด ทำให้เกิดการลักลอบนำสมุนไพรที่มีราคาสูงจากในพื้นที่อนุรักษ์ออกมาจำหน่าย ทำให้ขุดโค่นหาสมุนไพรเหล่านี้ออกขายอย่างไม่คำนึงถึงผลที่จะตามมาในอนาคต และด้วยกลไกที่นำด้วยตลาดนี้อีกเช่นกัน ที่ทำให้ไม่มีใครมั่นใจว่าเราจะมีวัตถุดิบสมุนไพรจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาใช้อีกนานเพียงใด

การหาหน่วยงานรับผิดชอบในการฟื้นฟูและพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรจึงมีความจำเป็นอย่างเร่งด่วนที่ต้องดำเนินการ หากพิจารณาจากหน่วยงานภาครัฐที่มีอยู่ กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข น่าจะเป็นหน่วยงานที่เหมาะสมที่สุดที่จะเป็นผู้รับผิดชอบประสานงานในเรื่องนี้ โดยมีสำนักการแพทย์พื้นบ้านไทยทำหน้าที่เลขานุการทำหน้าที่ประสานและผลักดันงานให้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากภารกิจนี้ทั้งระบบต้องการความร่วมมือและเกี่ยวโยงอยู่กับหน้าที่ของหลายกระทรวง ในการทำงานจึงควรมีการแต่งตั้งคณะกรรมการระดับชาติเพื่อกำหนดทิศทางและดูแลกำกับนโยบาย และมีคณะกรรมการย่อยที่ช่วยพัฒนาในแต่ละสาขาตั้งแต่กระบวนการใช้ประโยชน์จากป่า การปลูก การจัดระบบการจำหน่าย และการพัฒนาวัตถุดิบเพื่อใช้ประโยชน์ในประเทศและส่งออกอย่างมืออาชีพ

4.3.2 การพัฒนาฐานข้อมูลวัตถุดิบสมุนไพร

ปัจจุบันไม่มีข้อมูลจากแหล่งใดเลยที่สามารถตอบให้ชัดเจนได้ว่า ตลาดเครื่องยาไทยนั้นใช้พืชสมุนไพรทั้งหมดกี่ชนิด อะไรบ้าง แต่ละชนิดนำมาจากพื้นที่ใด และอยู่ในสถานการณ์ที่ต้องเร่งให้ความสนใจดูแลมากน้อยเพียงใด จากการพูดคุยกับผู้ประกอบการขายเครื่องยาไทยยังพบอีกว่าไม่มีใครที่รู้เส้นทางการเดินทางของสมุนไพรทั้งหมดจากแหล่งกำเนิดมาจนถึงตลาดขายเครื่องยาไทยหรือโรงงานผลิตยาไทยเลย เนื่องจากเป็นเส้นทางที่ยาวไกลผ่านการส่งผ่านกันมาหลายขั้นตอน สมุนไพรที่ใช้อยู่ในตลาดก็มีเป็นจำนวนมากจึงมีคนหลายกลุ่มหลายพวกและอาศัยอยู่ในหลายพื้นที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ส่วนชนิดที่พอรู้อยู่บ้างก็ยังไม่มั่นใจว่าถูกต้องเพียงใดและขาดรายละเอียดที่ชัดเจน เช่น ขมิ้นที่ส่งขายในตลาดเครื่องยานั้นมีผู้ให้ข้อมูลที่แตกต่างกันมากบ้างก็บอกว่านำไปต้มก่อนบ้างว่าลวกน้ำด่างบ้างก็ว่านึ่งบางคนบอกว่าตากเฉยๆ เป็นต้น การพัฒนาระบบการจัดหาวัตถุดิบสมุนไพรจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีฐานข้อมูลที่ถูกต้องชัดเจนเหล่านี้เพราะคือจุดเริ่มต้นที่จะเชื่อมโยงไปสู่ข้อมูลทางวิทยาศาสตร์เพื่อสร้างมาตรฐานเชิงคุณภาพของวัตถุดิบต่อไป

มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเริ่มต้นจัดทำฐานข้อมูลเหล่านี้ในทันทีเพราะนอกจากจะต้องใช้ระยะเวลามากในการรวบรวมศึกษาในรายละเอียดแล้ว สมุนไพรหลายชนิดยังอยู่ในสภาวะที่น่าเป็นห่วงว่าจะหมดไปหรือไม่มีใครรู้จักอีกต่อไป จากการประสานงานในเบื้องต้นของผู้วิจัยกับกลุ่มผู้ประกอบการขายเครื่องยาไทยที่เป็นกลจักรสำคัญในเรื่องนี้ยินดีให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี โดยสรุปข้อมูลเบื้องต้นที่ควรรวบรวมประกอบด้วย

1. ชื่อที่เรียกในตลาดเครื่องยา
2. ชื่ออื่นๆ เช่น ชื่อภาษากลาง ชื่ออังกฤษ ชื่อในท้องถิ่นต่างๆ
3. ชื่อพฤกษศาสตร์ และชื่อวงศ์ (ต้องมีกระบวนการตรวจสอบความถูกต้องด้วย)
4. ส่วนต่างๆ ที่สามารถนำมาใช้เป็นสมุนไพรได้
5. แหล่งที่เก็บหาหรือปลูกสมุนไพรนั้นมาขาย (หรือแหล่งนำเข้า)

6. ขั้นตอนการเตรียมสมุนไพรขาย
7. เส้นทางการเดินทางของสมุนไพรมายังร้านย่านจักรวรรดิ
8. ราคาในแต่ละจุดซื้อขาย และความผันผวนของราคา
9. รายชื่อผู้ที่นำสมุนไพรชนิดนั้นๆ มาส่งร้านย่านจักรวรรดิ
10. ตัวอย่างแห้ง และภาพถ่ายสมุนไพรนั้น

ส่วนข้อมูลที่ควรต้องหาเพิ่มเติมให้ครบในโอกาสต่อไป ได้แก่

1. สรรพคุณตามตำรายาไทย และวิธีการใช้ของสมุนไพรแต่ละชนิด แต่ละส่วน
2. ข้อมูลรายงานทางวิทยาศาสตร์ของพืชชนิดนั้น
3. ภาพต้นพืชสด และภาพส่วนที่ใช้สด
4. ตัวอย่างพืชสดที่สามารถปลูกสะสมไว้ในสวนสมุนไพร

4.3.3 การพัฒนาแหล่งวัตถุดิบสมุนไพร

ดังที่กล่าวแล้วว่าการพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายส่วนทั้งภาครัฐ นักวิชาการ และภาคเอกชน การจะพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรชนิดใดก่อน ด้วยวิธีการใด และมีขอบเขตการพัฒนาเพียงใดควรเป็นผลการศึกษาทางวิชาการ และจากการปรึกษาหารือร่วมกันกับผู้เกี่ยวข้อง เพื่อให้นำมาใช้ได้อย่างสอดคล้องกับความต้องการ ในเบื้องต้นของการศึกษาครั้งนี้ ได้ก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างผู้ประกอบการร้านขายเครื่องยาไทยกับคณาจารย์คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล เพื่อจัดทำมาตรฐานสมุนไพรในร้านขายเครื่องยาไทย และเริ่มต้นศึกษาเพื่อพัฒนาการปลูกระย่อม ไคร้เครือ สมุลแว้ง และเจตมูลเพลิงแดง โดยฝ่ายคณาจารย์จะรับไปหาแหล่งทุนทำการศึกษาเรื่องนี้ต่อไป อย่างไรก็ตามเมื่อมีหน่วยงานที่รับผิดชอบการพัฒนาสมุนไพร ควรต้องดำเนินการทำแผนเพื่อการพัฒนาเรื่องนี้อย่างเป็นระบบและยั่งยืนต่อไป

เมื่อทราบเบื้องต้นว่าสมุนไพรชนิดใดอยู่ในภาวะวิกฤติที่ต้องเร่งแก้ปัญหา หน่วยงานที่รับผิดชอบต้องพยายามหาวิธีการทำให้มีแหล่งวัตถุดิบสมุนไพรเพียงพอ และไม่ควรจำกัดอยู่เพียง 2 ขั้ว ที่การส่งเสริมให้ปลูกเป็นอุตสาหกรรมเกษตร หรือว่าสนับสนุนให้หาวิธีใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในธรรมชาติอย่างยั่งยืนเท่านั้น แต่ควรสร้างการมีส่วนร่วมจากคนทุกฝ่ายผลักดันให้มีการแสวงหาแนวทางใหม่ๆ และมีความหลากหลายในการอนุรักษ์และพัฒนาพืชสมุนไพร เช่น สนับสนุนให้มีการศึกษาวิธีบริหารจัดการอย่างไรเพื่อใช้สมุนไพรในธรรมชาติอย่างยั่งยืนและเป็นประโยชน์ต่อชุมชนโดยรวม โดยศึกษาในสถานการณ์ของชุมชนที่มีบริบทต่างๆ กัน การศึกษาแนวทางการปลูกพืชสมุนไพรเสริมในพื้นที่ป่าธรรมชาติว่าทำอย่างไรได้บ้าง หรือศึกษาแนวทางการปลูกสมุนไพรแทรกในพื้นที่นา สวน ไร่ หรือรอบๆ บริเวณบ้าน ว่าควรเลือกปลูกพืชชนิดใด ปลูกเท่าไหร่ ปลูกอย่างไรจึงจะขายได้ เนื่องจากชนิดของสมุนไพรและสภาพในแต่ละพื้นที่ต่างก็มีความหลากหลาย งานลักษณะนี้จึงสามารถดำเนินการได้อย่างต่อเนื่องและทำได้พร้อมๆ กันหลายพื้นที่ โดยอาจเป็นตัวประสานและกระตุ้นให้องค์กรส่วนท้องถิ่นรับเรื่องนี้ไปดำเนินการ เนื่องจากผลการศึกษาที่ได้จะช่วยให้แต่ละชุมชนมีข้อมูลและแนวทางการบริหารจัดการสมุนไพรทั้งที่มีอยู่ในธรรมชาติหรือปลูกขึ้นอย่างเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ของตนด้วย

4.3.4 การจัดระบบการรับซื้อวัตถุดิบและการแปรรูปเบื้องต้น

การจัดระบบรับซื้อวัตถุดิบและการแปรรูปเบื้องต้นเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องทำไปพร้อมกับการส่งเสริมให้มีการปลูกสมุนไพรใหม่หรือปลูกเสริมของที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติเพราะข้อมูลเกี่ยวกับการรับซื้อเหล่านี้ เช่น จะซื้อสมุนไพรในลักษณะอย่างไร ปริมาณเท่าใด ช่วงฤดูกาลไหน มีเงื่อนไขอะไรบ้าง ราคารับซื้อเท่าไร จ่ายเงินอย่างไร มีผลอย่างมากต่อการตัดสินใจของเกษตรกรหรือคนในพื้นที่ว่าจะร่วมโครงการปลูกและดูแลพืชสมุนไพรด้วยหรือไม่ จึงควรต้องมีการศึกษาเพื่อนำเสนอให้เห็นข้อดีข้อเสียของระบบการจัดการแบบต่างๆ ว่าเหมาะสม หรือมีข้อจำกัดที่ต้องปรับปรุงอย่างไร ควรมีการนำเสนอระบบที่หลากหลายให้สามารถเลือกให้เหมาะสมกับการปลูกสมุนไพรแต่ละประเภท และเหมาะกับสภาพพื้นที่หรือกับชุมชนที่มีวิธีเก็บหาสมุนไพรที่แตกต่างกัน ระบบการจัดซื้อที่ดีเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชสมุนไพรในธรรมชาติได้ด้วย ดังเช่นกรณีของสหกรณ์แม่มอกจะรับซื้อสมุนไพรจากสมาชิกเท่านั้น โดยจะรับซื้อในราคาสูงกว่าท้องตลาด แต่มีข้อตกลงร่วมกันว่าจะไม่ใช้สารเคมีฆ่าแมลงกับสมุนไพร หากเป็นสมุนไพรในป่าก็มีข้อตกลงในเบื้องต้นว่าจะใช้อย่างยั่งยืนไม่ตัดฟันทำลายที่อาจทำให้พืชนั้นสูญพันธุ์ หากไม่เชื่อฟังก็จะตัดสิทธิไม่รับซื้อสมุนไพรจากคนนั้น หากนำไปขายที่อื่นก็จะได้ราคาต่ำลง ราคาจึงเป็นกลไกให้สมาชิกปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ได้

กล่าวเฉพาะขั้นตอนการแปรรูปขั้นต้นกับสมุนไพรที่ปลูกหรือเก็บหามาได้ เช่น การทำแห้ง การบรรจุส่งขาย ควรต้องส่งเสริมให้มีการพัฒนาขั้นตอนการแปรรูปอย่างเป็นระบบ เพื่อให้ได้วิธีแปรรูปที่มีประสิทธิภาพดี คือประหยัด รวดเร็ว และได้สมุนไพรที่มีคุณภาพ การสนับสนุนให้สถาบันการศึกษาที่เชี่ยวชาญด้านเครื่องจักรและเทคโนโลยีให้พัฒนาเครื่องมือใหม่ๆที่เหมาะกับการใช้งานกับพืชสมุนไพรก็เป็นทางเลือกหนึ่งที่มีความเป็นไปได้สูง นอกจากนี้หน่วยงานที่รับผิดชอบควรต้องจัดทำโครงการเผยแพร่ความรู้ให้กับผู้ปลูกหรือเก็บหาสมุนไพรให้มีเครื่องมือที่พัฒนาขึ้นไว้ใช้ และมีความเชี่ยวชาญในเทคนิคจนสามารถแปรรูปสมุนไพรขั้นต้นได้ตามมาตรฐานด้วย

4.3.5 การจัดระบบการจำหน่ายวัตถุดิบสมุนไพร

จากข้อมูลที่พบจากการศึกษาครั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า เส้นทางการขายวัตถุดิบสมุนไพรจากผู้ปลูกหรือผู้เก็บหาสมุนไพรมาจนถึงร้านจำหน่ายเครื่องยาไทยเป็นเส้นทางที่มีประสิทธิภาพดีมากผ่านคนกลางเพียง 1-2 ราย ก็ส่งถึงมือร้านค้าหรือโรงงาน เป็นระบบที่สามารถควบคุมคุณภาพและกำกับราคาสินค้าได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยซาปั๊วหรือเจ้าของร้านเครื่องยาจะพูดคุยกับยี่ปั๊วโดยตรงว่าคุณภาพสินค้าที่นำมาส่งเป็นอย่างไรซึ่งข้อมูลนี้จะถูกถ่ายทอดต่อไปถึงเกษตรกรผู้เก็บหาสมุนไพรโดยตรงทำให้มีการปรับปรุงคุณภาพได้อย่างรวดเร็ว ในด้านกลไกควบคุมปริมาณสินค้าและราคาในท้องตลาดก็ผ่านการต่อรองในระบบให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม ถ้าสูงเกินไปก็จะมีการนำสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาทดแทน นอกจากนี้ยังเป็นเครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นสูงสามารถตอบสนองความต้องการของตลาดได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเมื่อมีโทรศัพท์ใช้กันอย่างทั่วถึง ลดการเอาเปรียบของผู้ซื้อในกรุงเทพฯ ลง เพราะผู้นำสินค้ามาขายสามารถตรวจสอบราคากับผู้รับซื้อรายอื่นๆ ได้ง่ายขึ้น และทุกฝ่ายพอใจในรายได้ที่ตนได้รับ

อย่างไรก็ตามระบบนี้ผู้ที่เสียเปรียบมากที่สุดยังคงเป็นชาวบ้านที่เก็บหาหรือผู้ปลูกสมุนไพร เพราะต้องแบกภาระความเสี่ยงในกรณีมีสินค้าล้นตลาดคือไม่สามารถขายได้ ส่วนเรื่องราคากำไรที่เกิดเมื่อสินค้าราคาสูงขึ้นมักตกอยู่กับพ่อค้าคนกลางมากกว่าลงมาถึงเกษตรกรโดยตรง ในขณะกลุ่ม

พ่อค้าคนกลางมีผลกระทบบ้างในกรณีที่เก็งราคาสินค้าในตลาดผิดพลาด สำหรับผู้ค้าปลีกแทบไม่มีความเสี่ยงเลยหากซื้อมาแพงก็จะขายออกไปแพงให้ภาระเป็นของลูกค้า อย่างไรก็ตามระบบนี้จึงยังคงต้องการการปรับปรุงพัฒนาให้ความเป็นธรรมกับเกษตรกรและผู้เก็บหาสมุนไพรมากขึ้น การสนับสนุนให้เกษตรกรแปรรูปไปจนถึงขั้นเป็นยาเป็นทางออกหนึ่งที่ชุมชนแม่มอกเลือกใช้เพื่อเพิ่มมูลค่าของสมุนไพรจนทำให้สหกรณ์มีกำไรและมีรายได้เข้าชุมชนผ่านค่าจ้างแรงงานและค่าวัตถุดิบถึงปีละกว่าสามแสนบาท สำหรับวิธีการของโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรที่ติดต่อไปยังแกนนำเครือข่ายชุมชนโดยตรงก็เป็นกลไกที่ทำให้ได้วัตถุดิบสมุนไพรที่มีคุณภาพดี ทำให้แนวคิดการใช้สมุนไพรอย่างอนุรักษ์ได้รับการถ่ายทอดไปยังชุมชน ส่งผลให้ชาวบ้านขายสมุนไพรได้ในราคาที่สูงขึ้น แม้ว่าในสัดส่วนที่ไม่มากเท่าที่ควรก็ตาม ดังนั้นการพัฒนาระบบขายส่งวัตถุดิบสมุนไพรจึงยังคงต้องการพัฒนาต่อไปเพื่อประสิทธิภาพที่ดีขึ้น มั่นคงขึ้น และปลูกฝังคุณธรรมให้เกิดขึ้นในกลุ่มผู้ขายสมุนไพรไม่เอาเปรียบหลอกลวงผู้บริโภค สร้างความเป็นธรรมให้เกิดกับเกษตรกรผู้ปลูกหรือผู้เก็บหาสมุนไพรซึ่งเป็นกลุ่มรากหญ้าได้มากยิ่งขึ้น

4.3.6 การให้ความรู้กับประชาชนเรื่องวัตถุดิบและการแปรรูปเบื้องต้น

ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรที่จำเป็นขาดไม่ได้คือการให้ความรู้กับประชาชนในเรื่องวัตถุดิบ เนื่องจากผู้บริโภคคือผู้ตัดสินชนิดของสินค้าที่มีอยู่ในท้องตลาด คำตอบจากผู้ประกอบการขายเครื่องยาไทยเมื่อถูกถามว่าเพราะเหตุใดจึงไม่เลือกวัตถุดิบสมุนไพรที่สะอาดมาตรฐานสูงมาจำหน่าย เหตุผลก็คือเกรงไม่มีคนซื้อเพราะราคาสูง และไม่จำเป็นต้องทำคุณภาพขนาดนั้นก็สามารถขายได้ ดังนั้นการให้ความรู้กับผู้บริโภคให้รู้จักเลือกใช้วัตถุดิบสมุนไพรที่มีคุณภาพสูง เห็นประโยชน์ที่เกิดขึ้นเมื่อได้สมุนไพรที่สะอาดปราศจากการปนปลอมไปใช้ จะเป็นจุดหักเหที่สำคัญที่จะทำให้มาตรฐานวัตถุดิบสมุนไพรไทยสูงขึ้น อย่างไรก็ตามต้องหาทางออกให้สำหรับผู้ที่มีรายได้น้อยไม่ให้สมุนไพรราคาแพงเกินไป ซึ่งทำได้หลายวิธีที่ไม่ทำให้คุณภาพวัตถุดิบสมุนไพรต่ำลง เช่น การทำให้เครื่องยาสมุนไพรที่มีคุณภาพสามารถเบิกผ่านระบบประกันสุขภาพได้ เป็นต้น ซึ่งต้องการความร่วมมือในการคิดและผลักดันจากเครือข่ายคนทำงานด้านนี้อย่างมากเช่นกัน จึงเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่หน่วยงานที่รับผิดชอบเรื่องนี้ต้องดำเนินการ

4.4 บทสรุป คุณค่าและมูลค่าสมุนไพรเพื่อพัฒนาระบบการผลิตยาสมุนไพรและเศรษฐกิจชุมชน

จากข้อมูลที่นำเสนอมาทั้งหมดข้างต้นเกี่ยวกับคุณค่าและมูลค่าสมุนไพรในสังคมไทยปัจจุบันจะเห็นได้ว่าพืชสมุนไพรที่มาจากธรรมชาติยังคงมีบทบาทและมีคุณค่าอยู่มากทั้งในอุตสาหกรรมผลิตสมุนไพรและยาแผนโบราณ การใช้ยาของแพทย์แผนไทยของหมอพื้นบ้าน และใช้โดยประชาชนเองโดยมีช่องทางการตลาดที่สำคัญคือร้านขายส่งสมุนไพรโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ซึ่งอยู่ย่านวัดจักรวรรดิและร้านเครื่องยาไทยในต่างจังหวัด หากขาดสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติ และขาดผู้ที่ประกอบอาชีพเก็บสมุนไพรมาขายทั้งในส่วนที่ทำเป็นงานเสริมและที่ทำเป็นอาชีพ สังคมไทยคงขาดแคลนสมุนไพรในการใช้รักษาโรค และขาดโอกาสในการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในธรรมชาติเหล่านั้นไปมาก

อย่างไรก็ตามการเก็บสมุนไพรมาขายในปัจจุบัน โดยเฉพาะสมุนไพรจากป่าและพื้นที่สาธารณะส่วนใหญ่เป็นการเก็บขายอย่างไม่ยั่งยืน ไม่มีกระบวนการอนุรักษ์แหล่งของสมุนไพรในธรรมชาติอย่างเป็นระบบ ส่วนผู้หาสมุนไพรเองก็ถูกแรงผลักดันทางเศรษฐกิจให้ต้องหามาขายให้ได้มากที่สุด ในขณะ

ที่คนกลุ่มอื่นก็แทบจะไม่รู้จักว่าไม้ชนิดใดบ้างที่เป็นสมุนไพรที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ การสั่งปิดป่าเพื่อควบคุมการตัดไม้บุกรุกป่าอย่างเด็ดขาดหากดำเนินการอย่างจริงจัง ผลกระทบก็จะเกิดขึ้นกับผู้ใช้ยาสมุนไพรและไม่ได้เป็นการรับประกันว่าสมุนไพรนั้นๆ จะยังคงอยู่ในป่า เพราะคนส่วนใหญ่ไม่รู้คุณค่าหรือประโยชน์ของไม้ชนิดนั้น การนำสมุนไพรจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาจำหน่ายแม้ว่าจะเป็นกลไกทางการตลาดที่ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนสมุนไพรในประเทศได้ แต่ก็เป็นวิธีการที่ไม่ยั่งยืนและยังคงเป็นการใช้อย่างไม่อนุรักษ์แม้กับป่าของเพื่อนบ้านที่เราควรมีส่วนร่วมในการปกป้องดูแลด้วยเช่นกัน การแก้ปัญหาเพื่อการอนุรักษ์สมุนไพรในธรรมชาติ และการจัดระบบการนำสมุนไพรจากธรรมชาติมาใช้อย่างยั่งยืน มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีผู้รับผิดชอบโดยภาครัฐต้องเข้ามาช่วยเป็นเจ้าภาพและต้องเร่งดำเนินการโดยทันที เพื่อแสวงหาทางออกที่หลากหลายสอดคล้องกับบริบทของแต่ละพื้นที่และความเร่งด่วนในการแก้ปัญหาของพืชสมุนไพรแต่ละชนิด

การศึกษาในครั้งนี้เห็นว่าทางออกของเรื่องนี้ที่ควรทำพร้อมๆ กันไปอีกช่องทางหนึ่ง คือการฟื้นฟูสมุนไพรผ่านการดูแลรักษาป่าชุมชนโดยคนในพื้นที่หรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ที่มีงบประมาณและสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากป่าที่ตนเองดูแล ช่วยให้การเก็บหาสมุนไพรจากธรรมชาติเป็นไปได้อย่างยั่งยืนมากกว่า แต่ก็ยังคงมีข้อจำกัดอีกหลายประการโดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีรายได้จากแหล่งอื่นมากกว่าการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในป่า เช่น รายได้จากการทำสวนยางที่เพิ่มขึ้นสูงมาก ทำให้สมุนไพรที่มาจากทางภาคใต้น้อยลงมากเนื่องจากมีใครต้องการเก็บสมุนไพรที่มีอยู่ไม่น้อยมาขาย เพราะค่าตอบแทนที่ได้รับน้อยกว่าที่ได้จากสวนยางมาก ส่วนชาวบ้านก็ไม่สนใจที่จะดูแลสมุนไพรในธรรมชาติแต่จะใช้พื้นที่ไปเพื่อประโยชน์ในการปลูกยางที่สร้างรายได้มากกว่า จะเห็นได้ว่าการฟื้นฟูสมุนไพรจากธรรมชาติยังเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อนต้องการการร่วมมือกันแก้ไขไปด้วยกันอีกนาน การไม่มีผู้รับผิดชอบเรื่องนี้อย่างจริงจังจึงเป็นอุปสรรคที่สำคัญที่สุดในการพัฒนาเรื่องนี้

เอกสารอ้างอิง

Anderson, A.B. and Ioris, E.M. (1992). The logic of extraction: resourse management and income generation by extractive producers in the Amazon. In: Redford, K.H. and Padoch, C. (eds.) **Conservation of neotropical forests: working from traditional resource use,** 179-99. Columbia University Press, New York.

Cambell, B.M., Clarke, J.M., Luckert, M., et al. (1995). **Local level economic valuation of savanna woodland resources: village cases from Zimbabwe.** Hidden Harvest Project Research Series 3. IIED, London, UK.

Cavendish, W.P. (1996) **Environmental resources and rural household welfare,** Center for the study of African Economies, Oxford University, UK. Mimeo.

Clalish S., Fight R.D., and Teeguarden D.E. (1978). How do non-timber values affect Douglas-fir rotations? **Journal of Forestry** 76, 217-221.

Godoy, R., Brokaw, N, and Wilkie, D. (1995). The effect of income on the extraction of non-timber tropical forest products: model, hypotheses, and preliminary findings from the Samu Indians of Nigaragua. Human Ecology 23: 29-52.

Gunatilak, H.M., Senaratne, A.H., and Abeygunawardena, P. (1993). Role of non-timber forest products in the economy of peripheral communities of Knuckles Nation Wilderness area in Sri Lanka: a farming systems approach. Economic Botany 47: 275-81.

Melnyk, M. and Bell, N. (1996). The direct-use values of tropical moist forest foods: the Huottuja (Piarao) Amerindians of Venezuela. **Ambio** 25: 468-72.

Padoch, C. (1988). The economic importance and marketing of forest and fallow products in the Iquitos Region. **Advance in Economic Botany** 5: 74-107.

Peters et, C.M., Gentry, A.H. and Mendelsohn, R.O. (1989). Valuation of an Amazonian rainforest. **Nature** 339: 655-6.

Wollenberg, and E Nawir, A.S. (1998). Estimating the incomes of people who depend on forests. in Wollenberg, E and Ingles A. (Eds.) **Incomes from the forest: Methods for the development and conservation of forest products for local communities.** Putera, Indonesia; Center for International Forestry Research, Bogor, Indonesia.

กรมป่าไม้. (2550). **พระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484,** http://www.forest.go.th/permission/act_2484.html, online 9/09/07

ไกรสร วิริยะ. (2543). **การพิจารณาหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทางเศรษฐสังคมกับการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนของราษฎรบ้านสวนพลู ต.ทัพหลวง อ.บ้านไร่ จ.อุทัยธานี** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (วนศาสตร์) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ชุมชนร่องบอน. (2550). การจัดการทรัพยากรป่าไม้และความหลากหลายทางชีวภาพโดยชุมชน: การพัฒนาเชิงสถาบันในระดับชุมชน ป่าชุมชนร่องบอน ต.ม่วงคำ อ.พาน จ.เชียงราย. **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ป่าชุมชน: กระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรอย่างมีส่วนร่วมของสังคมไทย** วันที่ 9-10 สิงหาคม 2550 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ จัดโดยศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (RECOFTC).

ยงยุทธ ก้อนจันทร์เทศ. (2550). **การประเมินมูลค่าผลผลิตประมงและผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่เนื้อไม้จากป่าบุ่งป่าทาม พื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง จ.นครพนม.** วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (เทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม) มหาวิทยาลัยมหิดล.

ระวี ถาวร. (2550). การพัฒนาและยกระดับการจัดการป่าชุมชน: บทเรียนภายใต้โครงการของแผนงานสนับสนุนความร่วมมือในประเทศไทย. **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ป่าชุมชน: กระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรอย่างมีส่วนร่วมของสังคมไทย** วันที่ 9-10 สิงหาคม 2550 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ จัดโดยศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (RECOFTC).

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) (2549). **เศรษฐกิจพอเพียง: เรียนรู้ สานข่าย ขยายผล.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ.

อโศก พลบำรุง. (2547). **ปัจจัยที่มีผลต่อมูลค่าประโยชน์ทางเศรษฐกิจ จากการใช้ทรัพยากรป่าไม้ กรณีศึกษา ประชาชนในพื้นที่อุทยานแห่งชาติลำคลองงู.** วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (การวางแผนสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาชุมชนและชนบท) มหาวิทยาลัยมหิดล.

อัจลา รุ่งวงษ์, จักรพงษ์ คงช่วย, ทนงศักดิ์ จันทร์ทอง และระวี ถาวร (กอง บก.) (2550 ก) **ป่าชุมชนบ้านเขาราวเทียนทอง.** กรุงเทพฯ: ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (RECOFTC).

อัจลา รุ่งวงษ์, จักรพงษ์ คงช่วย, ทนงศักดิ์ จันทร์ทอง และระวี ถาวร (กอง บก.) (2550 ข) **ป่าชุมชนบ้านห้วยหินดำ.** กรุงเทพฯ: ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (RECOFTC).

ประวัติและผลงานวิชาการ

ชื่อ นายวิชิต เปานิล

คุณวุฒิ

* เภสัชศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. 2532
* สาธารณสุขศาสตรบัณฑิต (บริหารสาธารณสุข) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช พ.ศ. 2535
* วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (เภสัชศาสตร์) มหาวิยาลัยมหิดล พ.ศ. 2538
* ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (สังคมศาสตร์การแพทย์และสาธารณสุข) มหาวิยาลัยมหิดล พ.ศ. 2546

งานวิจัยที่สนใจ

* วัฒนธรรมสุขภาพ และเภสัชศาสตร์สังคม
* การแพทย์พื้นบ้าน และพฤกษศาสตร์พื้นบ้านทางการแพทย์
* มิติทางสังคมและวัฒนธรรมของการใช้ยาและสมุนไพร

งานวิจัยที่กำลังดำเนินการ

1. **ชื่อเรื่อง** ปัจจัยที่มีผลต่อการใช้บริการอุบัติเหตุและเจ็บป่วยฉุกเฉินต่างกองทุนสาขา และพฤติกรรมการใช้บริการของผู้ป่วยอุบัติเหตุและเจ็บป่วยฉุกเฉินในระบบประกันสุขภาพแห่งชาติ. **แหล่งทุน:** สปสช.

ผลงานวิจัยหรือผลงานทางวิชาการ

1. งานวิจัย

1.1 การเผยแพร่ในวารสารทางวิชาการ

1) Wichit Paonil and Leuchai Sringernyuang. (2002). Buddhist perspectives on health and healing. *The Chulalongkorn Journal of Buddhist Studies.* 1 (2) Jul-Dec.
2) **วิชิต เปานิล.** (2545). *สังคมศาสตร์ สุขภาพ และการใช้ยา* (บทความการศึกษาต่อเนื่อง) *วารสารเภสัชกรรมโรงพยาบาล;* 12(3): 257-67.
3) เสาวภา พรสิริพงษ์ และ *วิชิต เปานิล.* **"**พืชวัตถุดิบ: ความจำเป็นเบื้องต้นในการพัฒนายาจากสมุนไพร**"**. **วารสารภาษาและวัฒนธรรม.** ปีที่ 20 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2544) 33-45.
4) เสาวภา พรสิริพงษ์ และ *วิชิต เปานิล.* **"**การพัฒนาการผลิตสมุนไพรเพื่อเป็นยาในประเทศไทย: สภานภาพ ปัญหา อุปสรรค และแนวทางแก้ไข**"**. **วารสารภาษาและวัฒนธรรม.** ปีที่ 18 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน 2542) 67-86.

1.2 รายงานการวิจัย และแหล่งทุน

1) **วิชิต เปานิล,** มาโนช เหมสมิติ และ ผณินชิสา มุสิกะไชย **"**ถอดบทเรียนการทำงานคุ้มครองผู้บริโภคของชุมชน**"** รายงานวิจัย ปี 2549 **แหล่งทุน** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ.

2) **วิชิต เปานิล,** นุศราพร เกษสมบูรณ์ และชาลี ทองเรือง. **"**วัฒนธรรมการใช้ยาหอมในสังคมไทย.**"** รายงานวิจัย ปี 2548 **แหล่งทุน**สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
3) **วิชิต เปานิล** และ รุ่งระวี เต็มศิริฤกษ์กุล. **"**สถานการณ์งานวิจัยด้านสมุนไพรของประเทศไทย**"** รายงานวิจัย ปี 2548 **แหล่งทุน**สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
4) **วิชิต เปานิล. "**พุทธกระบวนทัศน์เพื่อสุขภาพและการเยียวยาในสังคมไทย**"** รายงานวิจัย ปี 2546 **แหล่งทุน** สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข

2. หนังสือและตำราวิชาการ

1) **วิชิต เปานิล,** ปารณัฐ สุขสุทธิ์, และรัชนี จันทร์เกษ (2548). ระบบ โครงสร้าง กลไกในการอนุรักษ์ พัฒนา และคุ้มครองภูมิปัญญาไท สุขภาพวิถีไท : มาตรการด้านการศึกษา ใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ และ ประพจน์ เภตรากาศ บก. **ระบบ โครงสร้าง กลไกในการอนุรักษ์ พัฒนา และคุ้มครองภูมิปัญญาไท สุขภาพวิถีไท** กรุงเทพฯ: อุษาการพิมพ์.
2) **วิชิต เปานิล.** (2547). การวิจัยเชิงสำรวจสำหรับการแพทย์แผนไทย ใน *เอกสารการสอนชุดวิชาการวิจัยสำหรับการแพทย์แผนไทย.* นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
3) **วิชิต เปานิล.** (2547). ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทย ใน *เอกสารการสอนชุดวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาการแพทย์.* หน่วยที่ 6-10 นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
4) **วิชิต เปานิล.** (2546). *พุทธกระบวนทัศน์เพื่อสุขภาพและการเยียวยาในสังคมไทย* กรุงเทพ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.

3. การนำเสนอผลงานวิจัย

1. Wichit Paonil, Piyarat Pridiyanon, and Petcharat Pongcharoensuk. Role of hospital pharmacist in palliative care: an experience from Thailand. (Oral presentation) THE 21ST FAPA CONGRESS. Nov. 18-21, 2006, YOKOHAMA, JAPAN
2. Wichit Paonil. **"**Living in the other culture: Health behavior of Indochina immigrants in Austria**"** (Oral presentation) THE 4TH INDOCHINA CONFERENCE ON PHARMACEUTICAL SCIENCES, Nov. 10-13, 2005, HO CHI MINH CITY, VIETNAM.